

Date of Publication 10th Posted on Every Month

માર્ચ : ૨૦૧૬

વર્ષ : ૧૦, અંક : ૯

₹ 20

સમાજો નમ્નઃ । (સાહ્યવેદ)

સમાજો પ્રણા । (અધ્યવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

[3]

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समाना प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १०

मार्च : २०१६

अंक : ८

पराभर्शनसमिति

चन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્ત્રીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શ્રીરદ્ધ મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

અનુક્રમણિકા

કવિતા	: કાલપુરુષ, નલિન રાવળ 6, વડ, દેવેન્દ્ર દવે 7, જીવી ગયું, મેગી અસનાની 7, સંબંધોનું વ્યાકરણ, પ્રવીણ પંડ્યા 8
વાર્તા	: પથ્થર, પાણી અને -, નીતા જોશી 9
ભારતીય સાહિત્ય	: જરાસંધના બ્લોગ પરથી... સચિન કેતકર, અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા 16
આસ્વાદ	: 'એકલી ને એ જ યાદી આપની', ધીરેન્દ્ર મહેતા 22
સ્મરણાંજલી	: નિદા.... અલવિદા, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 30
સ્મરણ	: લા.ઠા. : જેવા મેં દીઠા, યજ્ઞેશ દવે 38, શેં ભુલાય ઠાકરસાહેબ ?, રમેશ ર. દવે 44
અભ્યાસ	: સર્જકતા-વર્ધનના સિદ્ધાંતો, પ્રદીપ ખાંડવાળા 52, તુલસીક્યારે એક દીવો આ પણ... : મનસુખ સલ્લા, મનોહર ત્રિવેદી 59
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	: માનવજીવનની પીડાકથાઓ, ઇલા નાયક 68
વિશેષ	: અર્થસભર વાચનની ક્ષિતિજ વિસ્તરતો આરંભ, સેજલ શાહ 75
આવરણચિત્ર	
સંદર્ભનોંધ	: પીયૂષ ઠક્કર 80
આપણી વાત	: સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82
આવરણ	: અંડુ ડોડિયા
પર્યાય શબ્દો	: 88

કવિતા

કાલપુરુષ | નલિન રાવળ

સૂર્યની ભીષણ જ્વાળા
નીચે
ઊભા છે કાલપુરુષ.
એમના હૃદયમાં વ્યાપી વળી છે
વેદના,
ગ્લાનિભર્યાં નેત્રે
નિરખે છે ચોમેર
હિંસાગ્રસ્ત કાંપતું વિશ્વ.
આર્તસ્વરે બોલે છે :
દ્વેષ અને ધિક્કારના કારમા
વાયરા વચ્ચે
માનવીના મન મહીં
ક્યારે જાગશે કરુણા ?
ફરફરશે ક્યારે પર્ણ ?
અને ટહુકશે પંખીઓ.
ગડગડશે ક્યારે વાદળાં ?
અને વરસશે
પ્રભુના પ્રેમની વર્ષા.

વડ | દેવેન્દ્ર દવે

(વસંતતિલકા)

ઘેઘૂર એ વડ ખડો વગડા વચાળે
ઝૂલી રહેલ વડવાઈ વડી જટા શી !
વર્ષો સુધી તપ કરે અલમસ્ત જોગી
પેટે, હવા લહરતી સહુ ડાળ-પાન
જાણે હલે શિશુ કને જનની વહાલે !
છોરાં કદીક નવરાશ મળ્યે મજેથી
હીંચી જતાં હરખથી તરુ-ડાળ ઝાલી !
પંખી ગણો નિલય (નીડ) રચી વસેલાં
સાંજે - સવાર કિલકાર કરી કબીલો
જંપી જતો ! પશુગણો વિરમે બપોરે,
એ રાત-દી' જપ કરે શિવ જેમ ઊભો !
થોડાક લોક : 'નડતો વડ ઝોડ જેવો...'
તૂટી પડ્યા ધડધડાટ અનેક હાથ,
ભેંકાર આજ વગડો અડવો - અનાથ !

જીવી ગયું | મેગી અસનાની

ખોખલી સંભાળ પર જીવી ગયું,
આ હૃદય પંપાળ પર જીવી ગયું,
હુંફ ના આપી શક્યું મન દંભને,
શુષ્કતાના આળ પર જીવી ગયું,
પાંખ શેના કાજ છે નહોતી ખબર,
એક પંખી ડાળ પર જીવી ગયું,
છે સહજ સંજોગ સઘળું શીખવે,
સ્થિર મન પણ ઢાળ પર જીવી ગયું,
તરફડીને સૂર્યનું છેલ્લું કિરણ,
માછલીની જાળ પર જીવી ગયું,
ચાતકે બસ પ્રેમની પામી નજર,
એટલે દુષ્કાળ પર જીવી ગયું...

સંબંધોનું વ્યાકરણ | પ્રવીણ પંડ્યા

મૌનની ભાષા
 દષ્ટિની લિપિ
 વિચારોની એકરૂપતા
 કેટલું અઘરું હોય છે
 સંબંધોનું વ્યાકરણ
 જે સહજતાથી
 સર્જાય છે બે જણની વચ્ચે.
 સૂરજ
 મધ્યમાં
 ઊગે આથમે
 જેને એકી સમયે જુએ
 અસીમના બે કિનારા
 પોતપોતાના છેડેથી.
 સાગરના બે છેડા
 કેવા જોડાય છે
 પ્રચંડ લહેરોની આવન-જાવનથી
 બે જણ
 પ્રત્યક્ષ થયા વિના
 કેટલી ઉત્કટતાથી મળી લે છે
 એકબીજાને વિચારજગતમાં આવીને ?
 મૃત્યુ
 પોતે તો ક્યારેય પહોંચતું નથી
 સંબંધોની સરહદો સુધી
 જ્યાં મૃતકો પણ હસતા ગાતા રહે છે
 ધૂળની ડમરીઓની જેમ
 કે
 વહેતી સુગંધ બનીને.
 સંબંધોનું મરવું
 કેટલું કરુણ
 જેનાથી

બે જણની વચ્ચે
 જીવનપર્યંત
 પથરાયેલી રહે છે
 મેશ જેવો તડકો.
 બે જણ
 એકમેક સામે
 કેટલા વિવશ
 લાચાર
 અને
 અપરાધબોધથી ભરેલા બની જાય છે
 જ્યારે
 મૌનની ભાષા પર
 છવાઈ જાય છે ઘોંઘાટનાં વાદળ
 જ્યારે
 દષ્ટિની લિપિને
 વહાવીને લઈ જાય છે અંધકાર
 જ્યારે વિચારોની એકરૂપતામાં
 પડે છે
 વીજળીના કડાકા જેવી તિરાડ.
 જીવન
 કેવું સંવેદનહીન બની જાય છે
 જ્યારે
 બે જણને
 એકલા જીવવું પડે છે
 અને
 અસાહજિક રીતે
 ક્ષીણ થાય છે
 સંબંધોનું વ્યાકરણ.

પથ્થર, પાણી અને -

■ નીતા જોશી

સવીને હમણાંથી રેતીમાં કાંઈ બહુ મજા નહોતી આવતી. એણે મોટા ચારણા વડે રેતી ચાળવાની શરૂ કરી. એક બાજુ કાંકરા-પથ્થર અને બીજી તરફ ચળાયેલો ઝીણી રેતીનો ઢગલો. હાથમાં ગલગલિયા કરાવે એવી સુંવાળી રેતી વચ્ચે જ સવી મોટી થઈ હતી. હમણાં હમણાંથી એ રેતીની અંદરના ભેજ જેવી ઠંડી દેખાતી હતી. બાકી રેતી તો એના માટે રમત. બકાના વાંસામાં આંગળા ફેરવતી હોય એમ રેતી રમાડે. ભેજવાળી રેતીમાં પગલાંની છાપ પાડે, મુઠ્ઠીની એક પછી એક આંગળીઓ ખોલી રેતી સરકાવે. રેતીની અંદર હાથ નાંખતાં જ એના હાથ મૂળની જેમ પ્રસરી જતા. આજે એ વધુ ઉદાસ હતી. એ થોડી વાર માટે રણમાં અટવાયેલી હોય એમ બેસી પડી. બકાની યાદમાં એનું મન ખર ખર ખરતું હતું.

સોસાયટીના ગેટમાંથી રમેશને આવતો જોઈ એ ફટાફટ ઊભી થઈ. ઘેરદાર ચણિયો સ્હેજ ઊંચો કરી પગની રુવાંટીમાં ભરાયેલ રેતીને ખંખેરી. પાવડો હાથમાં લઈ કાંકરા એક બાજુ કર્યા. કોથળામાં ઝીણી રેતી ભરી મકાનમાં ઠાલવવા માંડી. રમેશની ચળકતી ટાલમાં એને લિસ્સા કાંકરા મારવાનું મન થઈ આવ્યું, એણે પગમાં તાકાત લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મનનો થાક એનાં એક એક અંગ પર ફરી વળ્યો.

રમેશ કાળા ગોંગલ્સ અને બેલ્ટના ટેકે અટકી રહેલા મોટા પેટ સાથે નજીક આવતો હતો. ગોંગલ્સની આડમાંથી બંધાઈ રહેલાં મકાનો જોતો હતો કે એને, એની સવીને સમજ ન પડી. એણે ઓઢણીથી કબજો ઢાંક્યો, ફરી રેતી ચાળવા લાગી.

‘સવી, આ કામ હમણાં પડતું મૂક અને આઠ રકાબી ચા મૂક. બે પાર્ટી આવે છે.’

‘હા’, કહેતી સવી, પાણીની નાંદ પાસે હાથ ધોવા પહોંચી. ઓઢણીના છેડાથી હાથ લૂછ્યા. પાણી અને રેતીના સ્પર્શથી પોષાયેલી આંગળીઓ આજે એને ચિમળાયેલી લાગી. રમેશ પ્રત્યેનો અણગમો આંખમાં થઈ આખા ચહેરાને તંગ કરતો ફરી વળ્યો. એ ઝડપથી ઝૂંપડા તરફ વળી. રમેશ એના અણગમાથી અજાણ નહોતો. હાથમાં તમાકુ મસળી ચપટી ભરતા એ સુપરવાઈઝર કનુને કહેતો હતો, “બાપાએ આ બધાં મજૂરોને

માથે ચડાવ્યાં છે. આ લોકોની સાથે મિલિટ્રી સ્વભાવ ન રાખો તો કામ થાય જ નહીં. બાપુજીને આવવાની હજુ છ મહિનાની વાર છે. આ દિવસોમાં આખી સિસ્ટમ ન બદલાવી નાખું તો બિલ્ડર ધનરાજ પ્રજાપતિનો દીકરો રમેશ પ્રજાપતિ નહીં.”

સવી સ્ટીલની રકાબી અને ચાની કીટલી લઈને આવી.

“અરજણ ક્યાં ગયો છે ?”

“ત્રીજી લાઈનમાં પાણી પિવરાવતા હતા.”

“જૂનો થયો છે એમ પેઠી ગયો છે, બાપ-દીકરી બેય જાણે ધનરાજબાપાના ઘરનાં હોય એમ ફરે છે. છ મહિનામાં સોસાયટીની સિકલ ન ફરવી નાખું તો કહેજે.” રમેશ મનમાં બબડ્યો. એણે કાળા ગોગલ્સમાંથી સવીના દેહની નરવાઈ જોઈ. રેતી, પાણી, ઈંટ અને પથ્થર વચ્ચે સવીને જન્મથી લઈને જુવાની સુધી મોટી થતી જોઈ છે. સિમેન્ટ અને પાણી વડે એનાં હાડકાં પોષાતાં હતાં એનો એ સાક્ષી હતો. માટીના સુંદર લેપથી રચાયેલી શ્યામ ઘાટીલી કાયા જોઈ રમેશ વિચારતો... “સૂરજ તો સૌને માથે એકસરખો તપે છે, ખબર નહીં આ જાતમાં એવા તો કયા તડકા ઢોળાતા હશે ! જાર ખાઈને જશ આપે ઈ આનું નામ.”

પાણીના પાઈપમાં આડી આંગળીથી ધાર બીજા માળ સુધી પહોંચાડતો અરજણ આ બાજુની લાઈનમાં આવી ગયો હતો. રમેશે સવીને બીજી લાઈનમાં જમણી બાજુ વળતી જોઈ. સવી પાણીની ધાર જેવી તેજ, ધારદાર, પલાળી મૂકે તેવી હતી. રમેશ સવીનો રોષ જાણતો હતો. કાંઈક ઊંચેથી એની લાચારીની મજા પણ માણતો. એ ઊભો થયો. કાળા ગોગલ્સમાંથી બાપાએ અઢારમી સ્કીમની ઊભરતી સોસાયટી ઉપર નજર નાંખી અંદરના તૈયાર થતા બિલ્ડર રમેશને હુકમ કર્યો, “ચૈસો ભલમનસાઈથી ના બને, બાપાએ જે ગુમાવ્યું તે કુનેહથી પાછું મેળવ. બીજા બિલ્ડરો ક્યાંના ક્યાં પહોંચી ગયા અને આ બાપા આ લોક, પરલોક અને ત્રિલોકની ગત્યમાંથી બહાર નથી નીકળતા.” ધૂંધવાટ સાથે અરજણને બૂમ મારી. અરજણ પાણીનો પાઈપ સવીને પકડાવી નજીક આવ્યો.

“અરજણકામમાં ઢીલ મને નહીં પરવડે. ફટાફટ કામ ઊપડવું જોઈએ. શરીરમાં ગરમી ના આવતી હોય તો લે....આ..”.

“ના સાહેબ, બાપા હારે રચા પછી પોટલીની ટેવ કાઢી નાંખી છે.”

“સારું સારું. પણ કામ ઊપડવું જોઈએ, સમજ્યો ?”

“બાપાએ રાગડા તણાવી ભગત બનાવી દીધો છે, જોયો મોટો ધરમનો અવતાર !” બબડતો રમેશ ઘરે જવા દરવાજા બહાર નીકળી ગયો.

અરજણને થયું. “આ વધારાનું આયખું રમેશના હાથમાં ન જાય તો સારું.

ધનરાજબાપાની તો વાત ન્યારી. ઝૂંપડું તો નામનું હતું. બાકી, પચાસ વરસથી ભાત-ભાતના બંગલામાં જ જીવન વિતાવ્યું છે.”

અરજણ છેલ્લાં પચાસ વરસમાં બંધાયેલી બધી સ્કીમનો સાક્ષી હતો. શહેરના ભોંયતળિયા ઉપર ઉગારેલી એક એક સોસાયટી અને એપાર્ટમેન્ટ પાસેથી પસાર થતો ત્યારે જે તે સમયમાં ગરકાવ થઈ જતો, સમયનાં તળ ફેંકોસતો. માટી અને પાણીના સહવાસે એને બહારથી કઠણ અને અંદરથી પોચો બનાવી દીધેલો. ધનરાજબાપાનો એ સૌથી નિકટનો વિશ્વાસુ માણસ હતો. એટલે જ બાપાની અને બંગલાની દેખરેખ પોતીકું ગણીને સાચવતો.

કડિયાકામમાંથી નામાંકિત બિલ્ડર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ધનરાજ પ્રજાપતિ પૈસાની ઊંચાઈને અડી ગયા પછી પણ ફળિયામાં ગાયનાં છાણ-માટીની ગંધથી લીંપાયેલ જગ્યામાં ખાટલો નાખી બેસવાનું વધારે પસંદ કરતા. મજૂરોને બાપા પ્રત્યે ભરપૂર આદર-સ્નેહ હતો. અરજણ માટે તો બાપા મકાનના પાયા સમાન હતા.

દસ વર્ષની વયે બાપાની આંગળી ઝાલી એ શહેરમાં આવેલો. નર્મદાના વિશાળ પટના કિનારે ધનરાજબાપાનાં શ્રદ્ધેય માતાજીનો આશ્રમ. દર પૂનમની રાત્રે ધનરાજબાપા ત્યાં અચૂક આવે. અજવાળી રાત્રિના ભજનકીર્તનના હલકારા અર્ધરાત્રી સુધી ચાલે. બાપા પોતે પણ મંજીરા વગાડતા જાય, વચ્ચે સૂર પુરાવતા જાય. એવી એક પૂનમની રાત્રે એ ભાઈબંધો સાથે આવેલો. ભજનનો માહોલ જામ્યો હતો. એના કંઠનો તરવરાટ અને ભજનની હલકથી ધનરાજબાપા ભાવવિભોર બની ગયેલા. એમને થયું છોકરો પાણીવાળો છે. એમને એક એવા છોકરાની જરૂર હતી જે દોડીને નાનાં-મોટાં કામ કરી શકે. આમ અભણ-અનાથ અરજણ કામ-ધંધો મળ્યાના આનંદ સાથે ધનરાજબાપાની આંગળી ઝાલીને આવ્યો. અને એક પછી એક યોજનાઓ વચ્ચે મોટો થતો ગયો. પરણાવ્યો પણ ધનરાજબાપાએ – બરાબર એ જ સમયે કેનાલની પાસેના વિસ્તારમાં પડાવ હતો. નીલગીરીનાં વૃક્ષોની હારમાળાની સામે જ વૃંદાવન સોસાયટી આશા-અરમાનો સાથે મોટી થવા લાગી. સતી છૂટક મજૂરીએ આવતી હતી. એક દિવસ એ સવારના પંદર નંબરમાં બીજા માળે ભીંતોને પાણી છાંટતો હતો, સતી પ્લાસ્ટર માટે તગારામાં રેતી ભરી દાદરો ચડતી હતી. અરજણ પાણીની મસ્તીએ ચડી ગયેલો. એને ખ્યાલ ન હતો કે પગથિયાના વળાંક ઉપર સતી આવે છે. પાણીની તીખી ધાર સતીના દેહ ઉપર સીધી આવી. માગશર મહિનાની ઊભરાતી ઠંડીમાં સતીનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં. એ થરથર ધૂજી ઊઠી. પારદર્શક કબજામાંથી શરીર ઊપસી આવ્યું. અરજણને શું બોલવું એ સમજ ન પડી. અરજણની આંખમાં પહેલી વાર આખો સ્ત્રી-દેહ ઊભાયો. એ ઝડપથી નીચા મોંએ બહાર નીકળી ગયો. એ રાત્રે જેમ જેમ

આંખો બંધ કરતો ગયો એમ સતીનો દેહ વધારે ખૂલતો ગયો. ભગવાને જાણે ઓળંબો મૂકીને ઘાટ ઘડ્યો હોય એવી સતી માટે કશુંક અંદર થવા લાગ્યું. સિમેન્ટમાં પાણી ભળે એમ બન્નેનાં દિલ ચોંટી ગયાં. સોસાયટીની ગલીકૂચીમાં ધબકારાઓની રમત શરૂ થઈ. ક્યારેક કોઈક ગેલેરીમાં. ક્યારેક અગાશી ઉપર ચણાતી ટાંકીમાં, કોઈ મકાનના મોટા પહોળા બાથરૂમમાં, દાદરના વળાંકે સતીનો કબજો વારંવાર પલળતો રહ્યો. સંતાકૂકડીની આ રમત ધનરાજબાપાની નજર બહાર ના રહી. એણે સતી વિશે માહિતી મેળવી. સતી છેવાડાના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારમાંથી જ આવતી હતી. એની મા દારૂડિયા પતિથી કંટાળીને અણસમજુ સતીને મૂકીને બીજા સાથે ભાગી ગયેલી. થોડાં વરસોમાં બાપ દારૂના નશામાં અકસ્માતમાં કાયમ માટે ચાલી નીકળ્યો. રહી ગઈ એકલી સતી.

ધનરાજબાપાને થયું આનાથી રૂઝું બીજું પુણ્ય શું ? વસંતપંચમીના શુભ દિવસે સોસાયટીની ઓફિસ પાસે જ લગ્ન કરાવી દીધાં. બધાં દારૂડિયા, મજૂર, પ્લમ્બર, કારીગરનો કાફલો જમણવારમાં બોલાવ્યો. બુંદી, ગાંઠિયા, દાળ-ભાત, શાક જમાડી સૌને જલસો કરાવેલો. એ રાત્રે બોગનવેલીનાં લાલ-ગુલાબી સફેદ ફૂલોની પથારીમાં અરજણે સતીને સ્વર્ગ બતાવેલું. સવીનો જન્મ એ સોસાયટીમાં જ થયેલો. ધનરાજબાપા જાતે ગાડી હંકારી હોસ્પિટલ સુધી લઈ ગયેલા.

સવી રેતી અને પથ્થરના ઢગલા વચ્ચે મોટી થતી હતી. જ્યારે ધનરાજબાપાની એપાર્ટમેન્ટની સ્કીમ ચાલતી હતી ત્યારે ચોથા માળે અંદરના રૂમની બે બારીઓમાં સાડીની ગાંઠ મારી સવીને એમાં સુવરાવી, સતી અને અરજણ કામે ચડી જતાં. પગથિયાની ચડ-ઉતર વચ્ચે સવીનો હીંચકો ઝૂલ્યા કરતો હતો. સવી ઘૂંટણિયે ચાલતાં શીખી ત્યારે સતી દોરીનો એક છેડો બારી સાથે અને એક છેડો સવીના પગ સાથે બાંધી કામ કરતી રહેતી. સવી ચાલતાં શીખી, રમતાં શીખી, પાંચ વર્ષની થઈ એટલે અરજણ ચાની કીટલી લઈ ફરતો હોય અને સવી સ્ટીલના પ્યાલા આંગળીમાં ભરાવી પાછળ-પાછળ ભમતી હોય.

પાણીમાં છબછબિયાં કરતી હથેળીઓ કેળનાં પાન જેવી ખૂલીને મોટી થઈ ગઈ. તાવડીમાં છાંટ મારી ગોળ રોટલો ઉતારે એવી. સતીને હવે નિરાંત મળતી થઈ ગઈ. કુદરતને કરવું સતીને આ સુખ ઝાઝું ચડવું નહીં. ઝેરી કમળામાં એક દિવસ સવી અને અરજણને મૂકી એકલી પરલોક વાટે એ ચાલતી થઈ. અરજણને થયું ઈંટોના બાકોરાંમાંથી પડતાં ચાંદરણાંઓની રમત પૂરી થઈ. આ તો છાપરું ઊડી ગયું. કાળઝાળ તડકાનું ઢેકું છાતી ઉપર પડ્યું છે. ભાગીને ક્યાં જઈશ ? પછીના સમયમાં એ ભજન ગાઈને સતીને ભૂલવા મથતો. હવે એના અવાજમાં પહેલા જેવી મસ્તી નહોતી રહી.

ગળાનો હલકારો વિષાદના ભૂરા રંગમાં ઝબકોળાઈ ભીનો થઈ બહાર આવતો.

સતીના મૃત્યુ પછી સવી ઝડપથી મોટી થઈ ગઈ. એનું શરીર તો જાણે પતંગિયાનું ટોળું ! ફેરું એટલું કે અંબોડામાં ફૂલ ગોઠવતી હોય એમ માથા ઉપર ઈંટો ગોઠવી ત્રીજા માળે ચડી જતી સડસડાટ. એ ધનરાજબાપાની લાડકી હતી. સવીને એનું અભિમાન પણ હતું, એ બીજી મજૂર સ્ત્રીઓથી અજાણ નહોતું. સવીને સૌથી વધારે કામ કરવાની મજા તળાવના કાંઠે બંધાતા ઋતુરાજ બંગલોઝમાં આવી હતી. તળાવને અડીને લીલોછમ કેળનો બાગ. સોસાયટીનો એક ભાગ તળાવકાંઠે ખૂલતો અને એક ભાગ બાગને અડીને વિસ્તરતો. રોજ સાંજે સંધ્યાના રાતા રંગમાં સફેદ બંગલાની હાર હવામાં સરકતી તળાવની પાછળ વૃક્ષોના ઝુંડમાં ગરકાવ થતી જોવાની સવીને મજા પડતી. શહેરના છેવાડાનો એ વિસ્તાર હતો. બંગલોઝની સ્કીમ ઓછામાં ઓછી અઢી વરસ ચાલે એટલી મોટી હતી. અરજણે અહીંયાં પણ ઓફિસની અડોઅડ ઝૂંપડું બનાવી નાખેલું. ઝૂંપડાની નજીક બંગલોઝનું એક સેમ્પલ હાઉસ, જે સાચવવાની જવાબદારી સવીની હતી. સાથે બીજાં કામ તો ખરાં જ. સત્તર વર્ષની વયે એ બરાબર ખીલી હતી. એક એવી જ સવારે બાલ્કનીમાં ધોયેલા છૂટા વાળમાં કૂણો તડકો ઝીલતી હતી ત્યારે ધનરાજબાપા નવા જુવાન મજૂરને લઈને આવ્યા. બકાને પહેલવહેલો હાથમાં ચુનાળિયા સાથે ત્યારે જોયેલો. પચ્ચીસ નંબરના મકાનમાં પ્લાસ્ટરનું કામ કરવામાં એક જોડી મૂકેલી જેમાં બકા સાથે સવી હતી. વાંસના માંચડા ઉપર ચડી બકાના હાથ છત ઉપર ચપળતાથી ફરી વળતા એ જોઈ સવી બકાને ચીડવતી : “બકા, તું તો ગરોળીની જેમ ફરી વળ છ”. “મનેય તું પાંખાળા જીવડા જેવી લાગે છ.” કહી બકો સવીને ઉશ્કેરતો. ધીરે ધીરે બકા-સવીની જોડી હોય ત્યાં કામ ઊગી નીકળતું. ક્યારેક બકો ખૂણિયાથી તાજા પ્લાસ્ટરમાં દીવાલની ધાર બનાવતો હોય અને સવી સિમેન્ટનો રેડ પાતી હોય ત્યારે બકાના ગાલ ઉપર ટપકું કરી કહેતી, “બકા, તું આવો જ લિસ્સો છે હો.” બકો આંખમાં આંખ પરોવી કહેતો, “ભગવાને તને પણ ખૂણિયાથી ધાર કાઢીને જ ઘડી છે ને !” દિવસ આખો સાથે કામ કર્યા પછી સવાર પડવાની પ્રતીક્ષામાં બન્ને રાત્રિનાં કાળાં બોગદાંમાંથી પસાર થતાં.

અરજણ એ દિવસે ઉતાવળમાં પાણીનો પાઈપ બકાના હાથમાં પકડાવી બીડી લેવા દુકાને ગયો. પાછા ફરતાં ભીની ઓઢણીમાં સવીને ઝૂંપડામાં અંદર જતી જોઈ એ બધું સમજી ગયો. મનોમન હરખાયો : “ધનરાજબાપા આવે એટલે ફેરા ફેરવી દઈશ.” કપાળે કરચલી પાડ્યા વગર આગળ વધ્યો. કેળના બાગમાં ખૂણાના ટેકરા ઉપર ટીટોડીએ ઈંડાં મૂકેલાં ત્યાં કૂતરાંને આવતો જોઈ એને ભગાડવા એ દિશા તરફ દોડ્યો ત્યાં રમેશ કાળા ગોંગલ્સ પહેરી પ્રવેશ્યો. સવી જોયું ન જોયું કરી ઝૂંપડામાં

ઘૂસી ગઈ.

“સવી..... અરજણ ક્યાં ગયો ?”

“હમણાં તો અહીં હતા.” સવીએ ઝૂંપડામાંથી જવાબ આપ્યો.

“આખી સિસ્ટમ બદલવી પડશે, જરાક ઢીલું મૂકો એટલે તંત્ર રેડિયાળ થઈ જાય.” રમેશનો બબડાટ શરૂ થઈ ગયો. કામ અને દામની નીતિ વચ્ચે બાપાની ભાવુકતા આ વ્યવસાયમાં ખૂંચતી. બાપા ભલે કહેતા હોય કે “પથ્થર અને પાણીથી મકાનો તો શું એપાર્ટમેન્ટનાં એપાર્ટમેન્ટ બની જાય, ઘર ન બને. મારે તો ઘર ઊભાં કરવાં છે.”

રમેશ બીજા બિલ્ડરનો આર્થિક વિકાસ જોઈ છંછેડાતો. બાપાની પ્રતિષ્ઠા અને અનુભવ સામે થોડો લાચાર થઈ જતો. આ વખતે એની ઈચ્છા મુજબ કામ કરવાની તક મળેલી. ધનરાજબાપા બાંધકામના સંદર્ભે એક વર્ષના કોન્ટ્રાક્ટમાં બહાર ગયેલા. રમેશે પોતાની ઈચ્છા મુજબ નવી નીતિથી કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. એ સાથે જ જૂનાં કાયમી મજૂરો વેરવિખર થવા માંડ્યાં. સરકસના ખેલ જેવો પડાવ હતો. પાત્રો બદલાતાં ગયાં. સવી-બકાનો પ્રેમ રમેશનાં કાળાં ગોંગલ્સમાં ક્લિક થયો. એ સાથે મજૂરોની ટોળીમાંથી બકાની બાદબાકી થઈ ગઈ. સવી ફળ વગરના વૃક્ષ જેવી નીરસ, ઉદાસ થઈ ગઈ. એ રાત્રે એણે ઝૂંપડાની પાછળ વાવેલા ગલકીના વેલામાંથી બધાં પીળાં ફૂલો તોડી નાંખ્યાં.

અરજણ રમેશના કઠોર સ્વભાવથી પરિચિત હતો. ધનરાજબાપા ન આવે ત્યાં સુધી છ મહિના ગમે એ રીતે પસાર કરવાના હતા. કામ બીજી જગ્યાએ પણ મળી રહે પરંતુ અહીંયાં તો બાપા સાથેનો ઋણાનુબંધ નિભાવવાનો હતો. સવીનો નિસ્તેજ ચહેરો અરજણની નજર બહાર ન રહ્યો. એક દિવસ સવારે ગોલ્ડન ચોકડીએ બકાને શોધવા ગયેલો. મજૂરના ટોળામાં ક્યાંય બકો જોવા ન મળ્યો એટલે એ બીજા શહેરમાં જતો રહ્યો હશે એવું ધારી અરજણ નિરાશ થઈ પાછો ફરેલો. સવી, ક્યાંક બીજી જગ્યાએ કામ કરવા જતા રહેવાની માથાકૂટો કરતી ત્યારે અરજણ એને સમજાવતો :

“જો સવી, ધનરાજબાપાની આંગળી ઝાલી આવ્યો છું. હવે બાપાની આંગળી મારે ઝીલવાની છે, સમજી !”

છ મહિના પસાર થઈ ગયા. કેળનો બાગ ફરી ખેડાઈ ગયો. માટીના ચાસમાં ટીટોડી બચ્ચાંની આસપાસ રખેવાળી સાથે કલબલાટ કર્યા કરતી. પાસેના તળાવમાં પક્ષીઓની હાર હવામાં તરતી ધીરેથી ઊતરીને વૃક્ષોમાં ગરકાવ થઈ જતી. ધનરાજબાપાના આગમનથી અરજણની ચાલમાં ગતિ આવી ગઈ. બાપાએ એક પછી એક બંગલાઓમાં પસાર થઈ કામ ઝીણવટપૂર્વક ચકાસ્યું. એમણે જ્યારે પરચીસ

નંબરમાં પગ મૂક્યો ત્યાં તો અરીસાની સપાટી જેવું પ્લાસ્ટર જોયું, એકસરખી ખૂણાની ધાર જોઈ, દીવાલ ઉપર હથેળી ફેરવી અને રમેશને પૂછ્યું આ નંબરમાં કઈ જોડી કામ કરતી હતી ? રમેશે કહ્યું : “સવી અને બકાની.”

બાપાએ પાંચ જ દિવસમાં સવીના બુઝાયેલા ચહેરાનું ખોદકામ કરી એની ગેરહાજરીના દિવસોની કડીઓ ભેગી કરી. પછીના દિવસે ગલકીનાં બી સવીના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું, “લે, વરસાદ આવે એટલે ગલકીનો માંડવો બનાવ. અને સાંભળ, કાલે કારીગરોને નાસ્તો કરાવવાનો છે. લાકડાં તડકે તપાવીને રાખજે ગરમ-ગરમ ગોટા અને જલેબી. અરજણ ક્યાં ગયો છે ? એને કહેજે મને મળી જાય.” અને રમેશને આવતો જાઈ આદેશ આપ્યો, “કાલથી ત્રીસ નંબરમાં પરચીસ નંબરની જોડી મૂકવાની છે, કામ ઊગી નીકળવું જોઈએ. દીકરા ‘મારે મકાન નહિ, ઘર ઊભાં કરવાં છે.’ બાપાના છેલ્લા શબ્દો સવીના કાને અથડાતાં જ એના દેહમાં અસંખ્ય પીળાં ફૂલો એકસાથે ખીલી ઊઠ્યાં. એ દોડીને ઝૂંપડા પાછળ ગઈ, ભીના વાળ તડકામાં ઘૂટા કરી તળાવને પેલે પારથી આવતી પક્ષીઓની હાર જોવા લાગી.

જરાસંધના બ્લોગ પરથી...

■ સચિન કેતકર ● અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા

માહ્યા ગુજરાતી જિભેલા હવા અસતો
મરાઠીચા સ્પર્શ
મરાઠી જિભેલા ગુજરાતી

કવિપરિચય :

‘મારી ગુજરાતી જીભને જોઈએ છે મરાઠીનો સ્પર્શ અને મરાઠી જીભને ગુજરાતીનો’ – આવી કાવ્યપંક્તિના રચનાર કવિ કેતકરનો જન્મ (ઈ. ૧૯૭૨) મરાઠી કુટુંબમાં, પણ ગુજરાતી પ્રદેશ વલસાડમાં થયો, વડોદરાની સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી અંગ્રેજીમાં M.A. થયા. એક જ હોસ્ટેલ કેમ્પસમાં રહ્યા છતાં અમે એકમેકને એ વખતે મળ્યા નહીં. મળ્યા ત્યારે અમે વિદ્યાર્થીમાંથી શિક્ષક બની ગયા હતા, એ જ યુનિવર્સિટીમાં અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં એકબીજાને ઓળખ્યા, કવિ તરીકે.

જોકે સચિન દેખાવે કવિ જેવા લાગે નહીં. ટેરેલીનનાં ઇસ્ત્રીબંધ પેન્ટ-શર્ટ ઇન કરી પહેરે. મધ્યમાં ચળકાવે ચરમીલો કમરબંધ ને હેઠળ ચકચકિત ચીંચવાતા લેધરશૂ. એ બધો બાહ્ય પહેરવેશ ઉતારી, પોલિએસ્ટર લેંઘોઝભ્ભો ચડાવે ધોળોધફોયો ને ગળામાં સોનાની ચેન લટકાવે, જાડી. કાંડે એ જ ધાતુનું મોઢું ઘડિયાળ બાંધે તો અદ્ભુત ગુજરાતી વેપારી લાગે. એવો એમનો દેહવૈભવ.

...પણ શબ્દવૈભવ આગવો. અજબ ગજબની કવિતા કરી જાણે, મરાઠીમાં ને ઇંગ્લિશ ભાષાના પ્રોફેસર હોવાને નાતે ઇંગ્લિશમાં. આ બેય ભાષામાં એમના કાવ્યસંગ્રહો પણ પ્રગટ થાય. એનાં નામ આ પ્રમાણે લખાય : ‘ડર્જ ફોર ધ ડેડ ડોગ એન્ડ અધર ઇન્કેન્ટેશન્સ’ (ઈ. ૨૦૦૩), ‘ભિંતીશિવાચ્ય ખિડકીતુન ડોકાવતાના’ (ઈ. ૨૦૦૪); ‘જરાસંધાચ્યા બ્લોગવચ્યે કાહી અંશ’ (ઈ. ૨૦૧૦); ‘સ્કીન, સ્પર્મ એન્ડ અધર ફેક એન્કાઉન્ટર્સ’ (ઈ. ૨૦૧૧). ઇંગ્લિશ હોય કે મરાઠી, સચિનનાં સંગ્રહશીર્ષકો લામ્બાલચ્ચ. કોઈક કાવ્યો અને કાવ્યશીર્ષકો પણ કોઈ કોઈ.

કદાચ એટલે જ એમણે દસમસ્તક શ્રેણીમાં દસ કાવ્યો રાવણ વિશે લખ્યાં હશે.

મનુષ્યની બહુવિધ વ્યક્તિતા (Multiple Personality)ને તાંકવા. તો ખંડિત વ્યક્તિતા (Fractured Personality)ને ચીંધી બતાવવા લખ્યાં જરાસંઘનાં કાવ્યો. આ બંને પુરાણપ્રસિદ્ધ ચરિત્રો સામે સચિનની સર્જકતાનો સંઘર્ષ અને સંનિકર્ષ નવનવી ભાષાભાતોમાં ગૂંથાતો અને ઉકેલાતો આવે છે. જમાને જમાને કવિઓ Mythના નવાં અર્થઘટનો આપે છે પણ આ કાવ્યોમાં સચિન Mythની પૌરાણિકતાને સમકાલીનતામાં પલટાવી નાંખે છે. બરાબર એ જ રીતે સમકાલીનતાને પૌરાણિકતામાં Mythમાં ખેંચી જઈ શકે છે.

આ બીજી બાબત જાણવા તમારે જેમ્સબોન્ડ ૦૦૭, સ્પાઈડર મેન, હેરી પોર્ટર કે ટોમ એન્ડ જેરી વિશેનાં કાવ્યોનું વાચન કરવું જોઈએ. આ બધા વિષયો અને એ પ્રત્યે વિચારશીલ કવિ સચિન કેતકરની સર્જનાત્મક પ્રતિક્રિયા જે રીતે કાવ્યરૂપ પામે છે એ તમને બીજી ભાષાની કવિતામાં ભાગ્યે જણાશે. સામ્પ્રત સંદર્ભસંકેતો તો ઘણા કવિઓની કવિતામાં આવતા હોય છે પણ એ ઉપલક કે દેખાડાદાખલ વધુ હોય છે. જ્યારે અહીં, આ કાવ્યોમાં તમને સામ્પ્રતની સાંસ્કૃતિક સંરચનાઓની વિધવિધ ભાતો કળાશે. કવિચિંતા પણ ભળાશે. એક વ્યક્તિ તરીકે સચિન પોતાના સમયને, એની સંકુલતાને સારી રીતે ઓળખે છે. ટેકનોલોજીની જાણકારી અને ઈંગ્લિશ દ્વારા વિશ્વસાહિત્યના સામ્પ્રત પ્રવાહોનો પરિચય – આ બંનેનો લાભ એમની સર્જકતા લઈ શકે છે. પરિણામે જેને આપણે અનુઆધુનિક અભિજ્ઞતા કહીએ એ એમની રચનાઓમાં ખરેખર દેખા દે છે.

સચિન અને બીજા કેટલાક મરાઠી કવિઓ આ વાતે આગવી પંગત પાડે છે. સચિને આવા સમાનધર્મા, સમોવરિયા મરાઠી કવિઓના કાવ્યજગતને ઈંગ્લિશમાં પણ મૂકી આપ્યું છે. હવે એમને ગમતા ગુજરાતી કવિઓને એ મરાઠીમાં લઈ આવવાના છે. ઘણા ગુજરાતી કવિઓનાં કાવ્યોનો એમણે ઈંગ્લિશ અનુવાદ તો કર્યો જ છે, જેમ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનો કર્યો છે. આમ નરસિંહથી આજના કવિઓ સુધી એમની ગુજરાતીપ્રીતિ અને કવિતાપ્રીતિ બન્યો એકબીજાની હરીફાઈ કરતી વધી છે અને વાધી છે.

આવા, કેવળ કવિતાપ્રેમી કવિ સચિન કેતકરના, ખૂબ જાણીતા કાવ્ય ‘જરાસંઘના બ્લોગ પરથી...’નો આ છે ગુજરાતી અનુવાદ.

જરાસંઘના બ્લોગ પરથી કેટલાક અંશ

૧

જ્યારે ભીમે મારા બંને પગ
એના પોલાદી હાથમાં ઝાલ્યા
કે મને થયું હમણાં પતાવી દેશે સાવ

પણ એણે તો મને
વચ્ચેથી ફાડ્યો
દાન્તેએ ઇન્ફરનોમાં
પેગબરનાં ફાડિયાં કરી નાખ્યાં'તાંને એમ
મારા દેહના બે ટુકડા કર્યા

પછી વરણાગી સામળિયે કીધા પ્રમાણે
ફરી પાછા ન જોડાય એમ
બે સામસામી દિશામાં ફેંક્યા

મારા ડિમર્જર માટે એ જ જવાબદાર
પાંડવોનો
સાલો રણછોડ
કહીનો ?

૨

મારા હોવાના બે ટુકડા
ક્યારેય ન મળેલા ન મળી શકનાર
હજી સુધી જીવંત છે નોખેનોખા
મારું દરેક અર્ધું, અવયવ
તસોતસ ઠણકે છે હજીય
રોજેરોજ
છતાં કોઈ ને કોઈ મને કહે છે
કે તું તો ક્યારનોય મરી ગયો છે સાવ.

૩

હું આમ જ
નરકની કંગાળ હોસ્પિટલમાં સબડું છું
શરીરનો ડાબો ભાગ
જમણે
જમણો ભાગ
ડાબે
હૃદયની ડાબી બાજુ

જમણી બાજુએ
જમણી બાજુ ડાબે
ડાબો લગ્ગો જમણે
જમણો ડાબે
ડાબું મગજ જમણી તરફ
ને જમણું મગજ ડાબે
એટલે જ મોટે ભાગે હું
ડાબેરીઓ સાથે જમણી ભાષામાં બોલું છું
ને જમણેરીઓ સાથે ડાબેરી.

મારી ડાબીજમણી ભાષા
વિરુદ્ધ દિશામાં એકઠી થઈ
ખાલી અનાદિ અનંત
કણસતી બોલી બોલે.

૪

મારા શરીરનો એક ભાગ
ભીમે ફેંક્યો ખેતરમાં
બીજો સાયબર કાફેમાં પડ્યો
એક ભાગમાં ધૂણે છે
એલિયટનું ભૂત
બીજા અડધા મોંમાં
અનુભવામૃત.

૫

મારે એક આખી જીભ નથી
મારે બે અડધી જીભ છે
મારી ગુજરાતી જીભને જોઈએ છે
મરાઠીનો સ્પર્શ
અને
મરાઠી જીભને
ગુજરાતીનો.

૬

હું દેશી દારૂની દુકાને જઈને
ઈંગ્લિશ મંગાવું
અને
વિદેશી દારૂની દુકાને જઈ
લકી.

૭

ખરું કહું તો
અર્ધનારેશ્વર કે નરસિંહ
મારા જ કુળના
પણ એ તો
કાલ્પનિક ને પૌરાણિક
માત્ર હું જ ખરેખરો.

૮

આ જુઓ મારો નકશો
અડધું મારું શરીર ભગવું
અડધું લીલું
સામસામી દિશામાં બેઉના છેડા
મારા વિભાજનની ઐતિહાસિક ધોળી પટ્ટી
બંનેને જોડે
વચ્ચે
ચોવીસ આરામાં શ્રી ૪૨૦ હૃદય
અટકતું છતાં ધડકતું.

૯

ખરેખર
મારે સદેહે જ સ્વર્ગે જવાનું તું
મારું અડધું શરીર તો ગયું પણ
પણ બાકીના અડધાની
ફ્લાઈટ છૂટી ગઈ.

૧૦

ઘણી વાર
અડધી બાજુના અડધા અવયવ
બીજી અડધી બાજુના અવયવો સાથે
વન-ડે રમે
એ વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ
મારો આત્મા અમ્માયર બને
આ જુઓ રનાઉંટની અપીલ
ને હું થર્ડ અમ્માયરને ઇશારો કરું.

૧૧

કેવળ તારામાં જ
આ જરાસંઘ
એકસંઘ હોય છે
કારણ એ વિના એનું અસ્તિત્વ નથી
એટલે સમાવી દે મને
સર્વકાળ માટે તારામાં જ
સમાવી દે અને
એક વારમાં જ પતાવી દે
મારાં બે અડધાં આયખાં
બે અડધાં મોત.

[અનુવાદ પરામર્શ : સચિન કેતકર અને દિલીપ ઝવેરી]

‘એકલી ને એ જ યાદી આપની’

■ ધીરેન્દ્ર મહેતા

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
 આંસુ મહીયે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !
 માશુકોના ગાલની લાલી મહી લાલી, અને
 જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
 જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની !
 તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
 આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !
 આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
 યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !
 દેખી બુરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ધોવા બુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
 થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશના :
 તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
 અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
 પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર :
 ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
 રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
 જૂનુંનવું જાણું અને રોઉંહસું તે તે બધું :
 જૂનીનવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની !

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી :
 જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની !
 કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની !

— કલાપી

કલાપી શુદ્ધ આત્મલક્ષી કવિ છે. આ ‘મહામંથનશીલ કવિ-આત્મા’ના દુન્યવી અનુભવો તેની કવિતામાં સીધી અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. તેમનું કાવ્યજીવન તેમની જીવનઘટનાઓને અનુસરતું જણાય છે. કાવ્યના વિષય કે ભાવમાં તો એનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એના સંદર્ભો ભાવકને અર્થઘટનની એ દિશામાં જવા પ્રેરે છે. આ રીતે જાણે કલાપીનું જીવન એમની કવિતાનો અને કવિતા એમના જીવનનો આલેખ બની રહે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૮માં શોભના સાથે લગ્ન થયા પછી કલાપીના જીવનમાં મહત્ત્વનો વળાંક આવ્યો. એનું નિવેદન કવિ તા. ૬-૧૨-૧૮૯૮ના રોજ થયેલી રચના ‘ઉત્સુક હૃદય’માં કરે છે :

‘હવે જોવા ચાલ્યું જિગર મુજ સાક્ષાત હરિને;’

એ પછી કવિહૃદય આ દિશામાં જ ગતિ કરે છે અને સાક્ષાત્કારની લાધેલી ક્ષણને ઈ. સ. ૧૮૯૮માં કે ૧૯૦૦માં રચાયેલી અંતિમ રચના ‘આપની યાદી’માં નિરૂપે છે.

શીર્ષક પરથી જ સમજાય છે તેમ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલી શૈલી સંબોધનાત્મક છે. એ પરથી સૂચવાય છે કે અહીં સાક્ષાત્કાર પછીનો કવિનો અનુભવ વર્ણવાયો છે. ‘કોનો સાક્ષાત્કાર ?’ શીર્ષકમાં એનો નામોલ્લેખ નથી, સર્વનામનું બીજો પુરુષ એકવચનનું રૂપ પ્રયોજાયું છે : ‘આપની યાદી’. કાવ્યમાં જેને સંબોધન છે તેની ઓળખ વિના એ બને ? ઉદ્ગાતાની વિનમ્રતા અને આભારવશતા પણ સર્વનામના ‘આપ’, એવા રૂપથી સૂચવાઈ રહે છે. શીર્ષકમાં ભલે ફોડ પાડવામાં આવ્યો ન હોય, કાવ્યની પહેલી પંક્તિ વાંચ્યા પછી પૂછવાની જરૂર રહેતી નથી કે ‘આપ’ એટલે કોણ ?

‘જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;’

પરમતત્ત્વ વિના બીજા કોને માટે આમ કહી શકાય ? અહીં પણ સર્વનામ પાસેથી કેવું અર્થપૂર્ણ કામ લેવાયું છે તે જોયું ? ‘જ્યાં જ્યાં’ – પરમતત્ત્વની સર્વવ્યાપકતાનો અર્થ પૂરેપૂરો વ્યક્ત કરવા માટે આ સર્વનામ કેટલું કારગત નીવડ્યું છે ! એવો જ અર્થદ્યોતક સર્વનામપ્રયોગ છે ‘મ્હારી’. ‘મ્હારી’ પર આટલો ભાર શા માટે ? અણુએ અણુમાં વિલસી રહેલા પરમતત્ત્વના દર્શનનો આ અનુભવ કંઈ સર્વજનસુલભ નથી,

જેને એક વાર સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે તેને જ પછી સર્વત્ર તેની હાજરી વરતાય છે, એવું સૂચન એમાંથી પ્રહણ કરી શકાય છે.

એવો જ સાર્થક પ્રયોગ ‘ઠરે’ ક્રિયાપદનો છે. ઉપલક્ષ અર્થની દષ્ટિએ કે ઇંદની દષ્ટિએ જોઈએ તો અહીં ‘ઠરે’ને બદલે ‘ફરે’ કે ‘પરે’ જેવાં ક્રિયાપદથી કામ ચાલી જાત. તો ? અમુક જગાએ જ નજર ઠરવાનું – સ્થિર થવાનું કારણ જ એ છે – ‘યાદી ભરી ત્યાં આપની.’ ‘યાદી રહી ત્યાં આપની’, એમ નહિ પરંતુ ‘યાદી ભરી ત્યાં આપની’ એ જગા આપની યાદી – આપના સ્મરણથી ભરપૂર છે. આ પંક્તિ વિશે આપણા બે ટોચના કાવ્યમર્મજ્ઞના અભિપ્રાય સાંભળો : ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે :

‘[...] એ બુલંદ શ્રદ્ધાલલકારની પંક્તિ છે.’

તો નિરંજન ભગત કહે છે :

‘[...] પ્રથમ પંક્તિ એ માત્ર કાવ્યપંક્તિ જ નથી, મંત્ર છે. એમાં મંત્રની શક્તિ છે.’

આ અનુભવ આર્દ્રતા જન્માવે છે. કરુણાપૂર્ણ હૈયું, એ પણ પ્રભુની કૃપા. પહેલી પંક્તિમાં વ્યંજિત વિનમ્રતા, સાથે બીજી પંક્તિમાં વ્યંજિત કરુણાનો આ રીતે મેળ સધાય છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘ર’ વર્ણ અને બીજીમાં ‘અ’ વર્ણનાં આવર્તનોથી કેવો સંવાદ સિદ્ધ થયો છે એ પણ જુઓ. પરંતુ કલાપીનાં કાવ્યો પર નજર કરતાં એવી છાપ પરે છે કે રચના કરતી વખતે એમનું ધ્યાન અર્થયોજના પર હોય છે. પ્રાસયોજના પર ખાસ હોતું નથી. ગઝલ જેવા કાફિયા રૂપે પ્રાસયોજના પર અવલંબતા કાવ્યસ્વરૂપમાં પણ તેઓ એની જાળવણીની બહુ દરકાર કરતા નથી. અહીં પણ જુઓ, પહેલી પંક્તિના ‘ઠરે’ અને બીજી પંક્તિના ‘ઝરે’ જેવા શબ્દો એ માટે અવકાશ કરી આપે એમ હતા; અરે, પહેલી પંક્તિના ‘ભરી’ શબ્દને પણ એ રૂપે યોજવો મુશ્કેલ હતો ? પણ આ કલાપીનું કવિલક્ષણ છે. બીજી બાજુ ગઝલસ્વરૂપને જેની અપેક્ષા નથી તે રીતનો ‘આપની’ રદીફ સાથેનો પ્રાસ ‘પાપની’ સાતમા શે’રમાં અનાયાસ યોજાઈ ગયો છે.

જોકે, રદીફ જાળવવાનું એ ચૂકતા નથી. અલબત્ત, ગઝલના સ્વરૂપનો આ ઘટક છે જ એવો કે તેને અવગણી શકાય એમ નથી; કેમ કે એ જ તો જુદા જુદા શેરનું સંકલન કરનારું સૂત્ર છે. એના અભાવે આખી રચના ઇન્ન થવાની ભીતિ રહે છે. પણ રદીફ એ પ્રાસ નથી, એ કહેવું પરે એમ નથી.

પરમતત્ત્વ તદાત્મની અનુભૂતિ કરાવનારું તત્ત્વ પ્રેમ છે. પરમતત્ત્વમય સ્થિતિ પ્રિયતમાના સૌંદર્યમાં પરમતત્ત્વના સૌંદર્યની ઝાંખી કરાવે છે. અહીં માશૂક સંજ્ઞા બહુવચનમાં પ્રયોજાઈને તે વ્યક્તિવિશેષના અર્થને તજીને પ્રેમભાવ, એવો પ્રતીકાર્થ

ધારણ કરે છે; એટલું જ નહિ એને લઈને વિશ્વના સુંદરમાત્રમાં પરમતત્ત્વની ઝાંખી થાય છે -

‘માશૂકોના ગાલની લાલી મહી લાલી અને

જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !’

આ શેરની પહેલી પંક્તિમાં બીજી વારનો ‘લાલી’ શબ્દ પરમતત્ત્વના સૌંદર્યનો વાહક છે; ‘અને’ સંયોજકથી..... જોડાયેલી બીજી પંક્તિમાં આવતો ‘નિશાની’ શબ્દનો અર્થ પહેલી પંક્તિમાંના ‘લાલી’ શબ્દના આ અર્થને સ્ફુટ કરે છે. અન્વયથી સધાતું આ શબ્દલાઘવ નોંધપાત્ર છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘લાલી’ શબ્દના તેમજ બીજી પંક્તિમાં ‘જ્યાં’ અને ‘ત્યાં’ શબ્દના પુનરાવર્તનથી આવતી ‘રવાનગી’ પણ આસ્વાદ્ય છે.

બીજા શે’રના સંદર્ભમાં જ ત્રીજો શે’ર આસ્વાદ્યનો છે : ચમન અને ગુલોમાં હજુ તો પરમતત્ત્વની ઝાંખી થઈ, ત્યાં સમુદ્ર પરથી આવતી સમીરલહરી પર પરમતત્ત્વની નાજુક સવારી આવતી ભાસે છે. ‘દરિયાવની મીઠી લહર’ સાથે ‘નાજુક સવારી’ શબ્દપ્રયોગ કેટલો સુસંગત છે ! એવો જ સુભગ પ્રયોગ પછીના શે’રમાં પણ છે : ‘તારા તણાં ઝૂમખાં’ એ જાણે આપની ગેબી કચેરી ! ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર અહીં અનાયાસ સિદ્ધ થયેલો છે. તારાનાં અગણિત ઝૂમખાં સૂચવવા માટે તારા શબ્દ પુનરાવર્તિત કર્યો છે :

‘તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,’

શબ્દપ્રયોજનની સૂઝનું એક વધુ દૃષ્ટાંત.

આ તો બાહ્ય પદાર્થોની વાત થઈ. અસ્તિત્વને પણ પરમતત્ત્વ જ પ્રેરી રહ્યું છે તેની વાત પાંચમા શેરમાં આવે છે. માનવઅસ્તિત્વને ટકાવી રાખનારી બે મુખ્ય ક્રિયાઓ : રુધિરાભિસરણ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ. સતત અને સ્વયંસંચાલિત આ બે ક્રિયામાં, કવિ કહે છે, મને તો આપની સિતાર બજતી સંભળાઈ રહી છે ! રુધિરાભિસરણ માટે ખૂનના ચરખાની કલ્પના તેમજ એ ‘ખૂનના ચરખા’માં અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં સિતાર સંભળાવાની કલ્પના કેટલી ઉદાત્ત છે ! અહીં કબીરવાણી યાદ આવશે - ‘આઠ પ્રહર તક ચરખા બોલે...’ એ બે ક્રિયાના સંદર્ભમાં સિતાર માટે ‘ઝીણી’ વિશેષણની યોગ્યતા પ્રમાણી શકાશે. શ્વસનની ક્રિયા અને તેનું સાતત્ય એ બંને અર્થ ‘દમ-બ-દમ’ શબ્દ દ્વારા સૂચવાઈ ગયા. આ ફારસી શબ્દની જગાએ કામ આપે એવો કોઈ ગુજરાતી શબ્દ જડે એમ છે ? કલાપીની ગઝલોમાં ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો ક્યારેક વિવેકસૂઝપૂર્વક પણ પ્રયોજાયા છે.

ભક્તનો ત્રાતા ભગવાન. તેની સ્મૃતિ એ જ એનું રક્ષણ. આપત્તિકાળે તે રક્ષા કરશે એવી શ્રદ્ધા સાથેનો શરણભાવ છઠ્ઠા શે’રમાં વ્યક્ત થયો છે :

‘આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;’

એ પંક્તિમાં ‘દુશ્મન’નો અર્થ વિસ્તારીને અસદ્ તત્ત્વ કે બળ કરીએ તો જ ‘આકાશથી’ના સંદર્ભમાં એ શબ્દ બંધ બેસે.

ઉમાશંકર લખે છે :

“અપૂર્વ પ્રતિભાબળે બીજી કડીથી છઠ્ઠી સુધીમાં કવિ અનુક્રમે પોતાનાં પંચમહાભૂત - પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ-નાં બાહ્ય અદ્ભુત રૂપોને પ્રભુની યાદ આપતાં નિરૂપે છે. અને એ રીતે પિંડ તેમજ બ્રહ્માંડ ઉભય એ ‘યાદી’થી રસબસ થતાં સૂચવે છે. બુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવીને પંચમહાભૂતોની વાત કરી નથી. કવિના દર્શનમાં સુચારુ રીતે આવીને તે ગોઠવાઈ ગયાં છે. એનાં ચિત્રો એટલાં બધાં અકૃત્રિમ છે, દિવ્ય સ્ફૂર્તિભર્યાં છે કે ગુજરાતી ભાષાના ખજાનામાં પંચરત્ન રૂપે હંમેશાં ઝળહળતાં રહેશે.”

પછીના શે’રમાં પણ ઈશ્વરના કલ્યાણકારી સ્વરૂપનું વર્ણન છે : કરુણાનિધિની કરુણા અનિષ્ટને, અમંગલને ધોઈ નાખે છે, એવી શ્રદ્ધાને બળે તો જીવનમાં નિશ્ચિંત રહી શકાય છે. અને જ્યારે કોઈ પરિચિત જન પાસે નથી હોતું, જીવનના સિતમો સહીસહીને થાકી ગયો હોઉં છું ત્યારે એવી નિઃસહાય સ્થિતિમાં ઈશ્વરનું સ્મરણ - એનો કેફ (‘શરાબી’) ઉત્સાહ આપે છે. અહીં ‘શરાબી’ શબ્દમાં વિશેષણનો સંજ્ઞા તરીકે ઉપયોગ થયો છે.

આપ્તજનોનો સ્નેહ એ પણ આપની કૃપાનું જ ફળ. આપની એ દયા આગળ ઉપકારવશ હૈયું ઝૂકી જાય છે. અને એટલે જ તો કોઈ મિત્રની અંતિમ વિદાય આપની જુદાઈ બની રહી વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે. એકલવાયાપણાની વેદનામાંથી જન્મતાં અશ્રુ એ તો પ્રેમીજનોએ આપને ચૂકવવાનો કર. રૂપકની અભિનવતા અહીં ધ્યાન ખેંચશે. જુદી રીતે પણ આ પંક્તિઓનું અર્થઘટન કરી શકાય એમ છે : સૂફી પરિભાષામાં આશકનો અર્થ ભક્ત છે. ભક્તિના વિકટ માર્ગમાંથી બધા ખસી ગયા; પણ હું સંકટો સહેતો સહેતો પણ એ માર્ગ પર કેમ ન ચાલું ? એ સંકટો - એની પીડા - અશ્રુ એ તો માર્ગ પર ચાલનારાઓએ આપને ચૂકવવાનો કર છે, અર્થાત્ ભક્તિના માર્ગમાં આપત્તિ તો અનિવાર્ય છે. એકાધિક અન્વય કે અર્થઘટન માટેનો અવકાશ, સૂફી વિભાવના અને પરિભાષા કે એના અધ્યાસો, અપ્રચલિત કે અલ્પપ્રચલિત ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દપ્રયોગો કલાપીની ગઝલોમાં ભાવાર્થને કોઈ વાર જટિલ બનાવી દે છે, પરિણામે ભાવક ચૂક કરી બેસે એવું બને. આ શે’રની બાબતમાં એવા જ કોઈ કારણે આમ બનવા પામ્યું છે : એનું વિવરણ કરતાં બ. ક. ઠાકોરે લખ્યું છે :

‘રાહદારી - વટેમાર્ગુ. આ શબ્દમાં કવિની શરતચૂક થઈ લાગે છે. ‘સનમની શોધ’ એ કૃતિમાં કવિ ‘રાહદારી’ શબ્દ ‘રાહ’ના જ અર્થમાં વાપરતા જણાય છે.

અહીં જોઈએ રાહબરી - ભોમિયાપણું, રાહ દેખાડનાર લેખે કામગીરી, રીતભાત, રાબેતો.'

'રાહદારી'ના આ જ અર્થને અનુસરીને ઉમાશંકર એનું વિવરણ આ મુજબ આપે છે :

'આશકોના રાહમાં પ્રભુની રાહદારી છે. પ્રભુ ભોમિયો છે, અને છતાં એ રાહ ઉપર પોતે એકલો શેષ રહી ગયો. તો તે રાહદારીને પોતે શા માટે ન રહે ? જો પ્રેમીઓના રાહનો પ્રભુ ભોમિયો હોય તો પ્રેમીઓને છૂટા પડવા વારો શા માટે આવે ? પ્રેમી કહે છે, બાકી રહેવાને, મારે, પ્રભુની રાહદારીને રડવાપણું જ રહ્યું.' ઉમાશંકર આ શે'રનો બીજો અન્વય આ પ્રમાણે આપે છે :

'આશકોના જે રાહની આપની રાહદારી (છે) એ (= તે-ને), રાહમાં એકલો બાકી રહીને કાં ન રોઈ ?'

અને નોંધે છે :

'[....] બીજો અન્વય [...] લેતાં પણ અર્થ એ જ રહેશે, રડવાનું નિમિત્ત છેવટે રાહદારી જ ઠરશે. પ્રેમીઓના જે રાહમાં આપની દોરવણી હોય, સંગત હોય, રાહદારી હોય, તે રાહમાં હું જો એકલો બાકી રહી જાઉં તો કાં ન હોઈ ? આવી ઉત્તમ રાહદારી છતાં રડવાનું મને કારણ મળે છે, રડવાનું એ કારણ બને છે ! પ્રભુથી પણ જાણે એટલી 'જુદાઈ' થઈ - જે વસ્તુ રડાવે છે. પ્રભુની યાદી આવે છે તે પણ પ્રિયવિરહનાં આંસુથી ધોવાઈ - વિરહનો અંત નથી એ ખ્યાલ આવતાં રડાવી રહે છે.

'પોતે એકલો જ હવે રહેવા પામ્યો છે ? ના, રાહદાર - ભોમિયો પ્રભુ છે એ યાદી - ભલે રડાવતી હોય તોયે છે હજી.'

આ બેઉ અન્વય દુરાકૃષ્ટ છે.

'હિંદી-ગુજરાતી કોશ' (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ)-માં 'રાહદારી'નો અર્થ 'રસ્તાનો કર', એવો આપેલો છે. અનંતરાય રાવળે આ શે'રના અર્થાન્વયમાં આ અર્થ સ્વીકારેલો છે. અહીં, આગળ તદનુસાર કરેલ અર્થઘટન સહજ જણાય છે.

દુનિયાની નવાજૂની - તેના વારાફેરા જોતો રહું, પણ જો કોઈ પણ વસ્તુ શાશ્વત જણાતી હોય તો તે આપનું સ્મરણ. બધું જ્ઞાન ભલે લુપ્ત થાઓ, જો એક આપનું સ્મરણ કાયમ રહેતું હોય તો. હું પણ માણસમાત્ર છું, ભાગ્યવશ ભૂલો કરી બેસીશ; આખરે તો આપનું સ્મરણ એ જ મારો સહારો છે.

તન્મયતા, નમ્રતા, આભારવશતા, આર્દ્રતા, વિશ્વાસ, શરણ : ભક્તહૃદયના કેટકેટલા ભાવ આ ગઝલમાં વ્યક્ત થયા છે ! પરંતુ પ્રથમ પાંચ શે'રમાં કલ્પનોની મદદથી મૂર્ત થતું જે ભાવસૌંદર્ય છે તે પછીના ત્રણ શે'રમાં નથી, એ શે'ર ઉક્તિરૂપ

છે. એ પછી પુનઃ ભાવોત્કટતા આવે છે.

ગઝલની પરિભાષામાં ઓળખાવવી હોય તો આ રચનાને ‘ઇશકેહકીકી’ પ્રકારની કહેવાય. પરંતુ અહીં ખુદા અને બંદા માટે માશૂક અને આશકની પરિભાષા યોજવામાં આવી નથી. બીજા શે’રમાં આવતો માશૂક શબ્દ પ્રિયતમાના લૌકિક અર્થનો જ વાચક છે. વળી, સૂફીવાદમાં ‘માશૂક’ને ‘આપ’નું સંબોધન કરવાની પરંપરા પણ નથી. વસ્તુતઃ ઉપનિષદવર્ણિત સર્વેં ખલ્લિવંદં બ્રહ્મ-ના અનુભવને કલાપીએ ગઝલના રૂપમાં ગાયો છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ આ મુસલ્સલ પ્રકારની ગઝલ છે, કેમ કે તેમાં એક જ ભાવનો સળંગ નિર્વાહ થયો છે. ચૌદ શે’રમાં નિરૂપાયેલા આ ભાવજગતને ઉમાશંકરે ત્રણ વિભાગમાં જોયું છે : છઠ્ઠા શે’ર સુધીમાં ‘પોતાનાં પંચમહાભૂત - પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ-નાં બાહ્ય અદ્ભુત રૂપો’નું પ્રભુની યાદ આપતું નિરૂપણ, સાતમાથી અગિયારમા શે’રમાં ‘એક જીવનકમ’નું સૂચન, છેલ્લા ત્રણ શે’રમાં ‘એકલી પ્રભુની યાદીનો મહિમા’

નિરંજન ભગત લખે છે :

“સમગ્ર કૃતિમાં અર્થ તથા ભાવની સુશ્લિષ્ટ, સુગ્રથિત એકતા છે. આ એકતાની અંતર્ગત ૧૪-૧૪ પંક્તિનાં બે સમતોલ સ્તબકો છે : પંક્તિ ૧-૧૪, પંક્તિ ૧૫-૨૮. પ્રત્યેક સ્તબકને એની સ્વતંત્ર પરાકાષ્ટા છે. પ્રથમ સ્તબકની પરાકાષ્ટા (પંક્તિ ૧૩-૧૪)નું જાણે કે બીજા સ્તબકની પરાકાષ્ટા (પંક્તિ ૨૭-૨૮)માં પુનરાવર્તન છે - બલકે, [...] બીજા સ્તબકની પરાકાષ્ટામાં પ્રથમ સ્તબકની પરાકાષ્ટાની પણ પરાકાષ્ટા છે. આમ, ‘આપની યાદી’માં [...] અર્થ તથા ભાવની [...] સમતુલા છે.”

ગઝલની વિશેષતા ‘તગઝૂલ’ - બાનીની સરળતા અને વેધકતામાં રહેલી છે. તેને જાળવતા પાંચથી વધુ શે’ર આ ગઝલમાં મળશે.

ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોના પ્રાચુર્યને ગઝલની શોભા માનવાની ગેરસમજે કલાપીની મોટા ભાગની ગઝલોના સૌંદર્યને ઝંખવ્યું છે, પરંતુ ‘હમારી’ જેવા એકાદ શબ્દને બાદ કરતાં કંઈ એવો ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દપ્રયોગ અહીં થયેલો નથી.

બહુપ્રચલિત ‘રજઝ’ બહેરમાં રચના થયેલી છે. દાદાલદા, એવા સપ્તકલનાં ચાર આવર્તન દરેક મિસરામાં છે પરંતુ બીજા શે’રના પહેલા મિસરામાં અને અગિયારમા શે’રના બીજા મિસરામાં બહેર બદલાઈ ગઈ છે - એમાં ‘રમલ’ બહેર છે, જેમાં સપ્તકલનાં ત્રણ આવર્તન અને અંતિમ આવર્તન પંચકલનું હોય છે; વળી, સપ્તકલમાં સ્થાનફેર થતાં બીજા ગુરુને સ્થાને લઘુ અને ત્રીજા લઘુને સ્થાને ગુરુ આવે છે તો પંચકલમાં છેલ્લો ગુરુ નીકળી જાય છે. આ બંને છંદ એક જ કુળના હોવાથી

એકમેકને મળતા આવે છે એટલે એક જ શે'રમાં બહેર બદલાઈ જતી હોવા છતાં વાંચતી વખતે લયભંગનો અનુભવ થતો નથી. પણ છઠ્ઠા શે'રમાં 'ઢાલ' શબ્દ આગળ આવતો યતિ લયભંગ કરે છે. છંદોયોજના કેવી કેવી કેટકેટલી કર્ણાવધાની માગી લે છે !

કલાપીને સાંપડેલી અસાધારણ લોકપ્રિયતામાં ગઝલનો ફાળો મોટો છે. એમની આ ગઝલ કેટલી વાર વાંચી-સાંભળી હશે ! આ કે તે ખાંચખૂંચને લઈને રસાસ્વાદમાં ક્યારેય કશું નડતર ઊભું થયું નથી. એ પ્રભાવ શાનો ? અલબત્ત, અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો. એને લીધે જ એ અમરત્વને પામી છે. એ જ રીતે અનુભવાતું બીજું તત્ત્વ તે મિજાજ. ગઝલના આ જીવાતુભૂત તત્ત્વની જાળવણી એમાં બરોબર થઈ છે.

કવિ કાન્તે આ રચનાને 'ભવ્ય' કહીને ઓળખાવી હતી. નિરંજન ભગતે એને 'ગુજરાતી ભાષાનું એક ભવ્યસુન્દર ભક્તિકાવ્ય' કહી છે, પણ એથી પહેલાં એમણે એને 'અનુભવનું કાવ્ય' કહીને જણાવ્યું છે કે 'એમાં પ્રેમનો અને પરમેશ્વરનો અનુભવ છે.' કૃતિની પરિણતિ એ અનુભવમાં જોઈ શકાય છે. એની અંતિમ પંક્તિને લક્ષીને ઉમાશંકર કહે છે :

‘શેષ સહારો રહે છે યાદી. નાનકડો શબ્દ ‘ને’ બહુ ભારસૂચક બન્યો છે
અહીં. એકલી યાદી જ છેવટે ખપની છે. એકલી પણ કેવી ? ‘એકલી ને એ જ.’
એ જ, અન્-અન્ય, બીજા કોઈની નહીં, પ્રભુની યાદી.’

સંદર્ભ : ૧. ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’; બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરકૃત, સંપા. વડોદરા, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૯૫૬. ૨. કલાપીનો કાવ્યકલાપ; અનંતરાય મ. રાવળકૃત, સંપા. અમદાવાદ, ગૂર્જર, ૧૯૫૪. ૩. ‘પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ’; ઉમાશંકર જોશીકૃત, સંપા. અમદાવાદ, ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ, ૧૯૮૧. ૪. ‘નિશ્ચેના મહેલમાં’, ઉમાશંકર જોશીકૃત, અમદાવાદ, સસ્તું સાહિત્ય, ૧૯૮૬.

નિદા.... અલવિદા

■ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

નિદા ફાઝલીનો જન્મ ૧૨-૧૦-૧૯૩૮ના રોજ દિલ્હીમાં એક કાશ્મીરી કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનો ઉછેર ગ્વાલિયરમાં થયો હતો જ્યાં તેમણે શાળા-કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન તેમનો વિષય હતો અંગ્રેજી સાહિત્ય. તેઓ ગ્વાલિયરમાં હતા ત્યારે જ ઉર્દૂ અદબમાં પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી લીધી હતી. તેમના પિતા પણ એક ઉર્દૂ શાયર હતા.

૧૯૪૭માં દેશનું વિભાજન થયું ત્યારે નિદાનાં માતા-પિતા પાકિસ્તાન હિજરત કરી ગયાં, પણ કિશોર વયના નિદાએ ભારતમાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. પોતાના કુટુંબથી વિખૂટા પડીને બે દેશ વચ્ચે વહેંચાયેલા નિદા એટલે જ તો કહી શકે -

કરાંચી એક માँ હૈ
બમ્બઈ બિછડા હુઆ બેટા
યહ રિશ્તા પ્યારકા પાકિઝા રિશ્તા હૈ
જિસે અબ તક
ન કોઈ તોડ પાયા હૈ
ન કોઈ તોડ પાयेगा.

ગલત હૈ રેડિયો
ઝૂઠી હૈ સબ અખબાર કી ખબરેँ

ન મેરી માँ
કભી તલવાર તાને રણ મેँ આઈ હૈ
ન મૈને

અપની માँકે સામને બંદૂક ઉઠાઈ હૈ

યહ કૈસા શોરોહંગામા હૈ ?

યહ કિસકી લડાઈ હૈ ?

આધુનિક ઉર્દૂ શાયરીનું ઝળહળતું પ્રતિષ્ઠિત નામ એટલે નિદા ફાઝલી. નિદાની શાયરીની નોંધ અને આસ્વાદ વગર સાંપ્રત ઉર્દૂ શાયરીની કોઈ વાત કે ચર્ચા પૂરી ન થઈ શકે. ગઝલ હોય કે નઝમ, ગીત હોય કે દોહા, દરેક પ્રકારમાં નિદા પોતાની આધુનિક વિચારસરણી અને વિશિષ્ટ અંદાજે-બયાંમાં સૌથી અલગ પડતા હતા. એટલું જ નહીં, પણ પૂરી ઉર્દૂ અદબમાં કોઈ એવું નહોતું કે જે આ બાબતોમાં તેમનું સ્થાન લઈ શકે કે તેમની લગોલગ ઊભું રહી શકે. નિદાની એક ઓળખ તેમની “સાદા-બયાની” છે જેમાં અમીર ખુસરો અને કુલી કુતુબશાહની જેમ હિંદી-ઉર્દૂનો તફાવત સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેમની શાયરી પર કબીર, મીરાં, સુરદાસની અસર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

નિદાની શાયરી એક કોલાજ સમાન છે, જેનાં અનેક રંગ અને રૂપ છે. તેમની સર્જકતાના કોઈ એક પાસાને સમજવાથી આપણે પૂરા નિદાને પામી શકતા નથી. તેમણે જિંદગીની સાથે બધી દિશાઓમાં પ્રવાસ કર્યો છે. એમની શાયરી આ જ પ્રવાસનું વર્ણન છે, જેમાં ક્યાંક તડકો છે તો ક્યાંક છાંયડો છે; ક્યાંક શહેર છે તો ક્યાંક ગામ છે; ક્યાંક સમાજ છે તો ક્યાંક એકલા નિદા જ છે; જેમાં ઘર, સંબંધો, પ્રકૃતિ અને સમય અલગ-અલગ સ્વરૂપે એક જ વાર્તા સંભળાવે છે – એક એવા અલગારી, ખાનાબદોશ શખસની વાર્તા જે દેશના વિભાજનથી મૃત્યુ સુધી પોતાની જ તલાશમાં ભટકી રહ્યો છે. વિભાજિત થયેલી સરહદોથી જોડાયેલા નિદાની આ તલાશ એ શાયર નિદા ફાઝલીનું અંગત દર્દ પણ છે, અને એ જ એમની શાયરીની સચ્ચાઈ અને તાકાત પણ છે. એમની “કરણી” અને “કથની”માં ભાગ્યે જ કોઈ અંતર જોવા મળે છે. માટે જ તે કહે છે –

વો સૂફી કા કૌલ હો, યા પંડિત કા જ્ઞાન

જિતની બીતે આપ પર, ઉતના હી સચ માન.

નિદાએ ખુદે અનેક વાર કહ્યું છે તે મુજબ તેઓ યુવાન વયે એક મંદિર પાસેથી પસાર થતા હતા ત્યાં એક ભજનિક સુરદાસનું રાધા વિશેનું પદ ગાઈ રહ્યા હતા. આ પદના કાવ્યસૌંદર્યએ નિદાને કવિતા લખવા પ્રેરિત કર્યાં. આગળ જઈને ઉર્દૂ શાયરીની મર્યાદાઓ સમજાતાં તેમણે કબીર, મીરાં, સુરદાસની રચનાઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની રચનાઓમાં આ મહાન સંતોની ફિલસૂફીને, બાનીને, વિચારોને બહુ સહજતાથી આવવા દીધાં. નિદાના લખેલા દોહા સર્વત્ર ખૂબ જ લોકપ્રિય

છે. તેઓ મુશાયરાઓમાં પણ દોહા અચૂક સંભળાવતા. જ્યારે જ્યારે નિદા અને હું મુશાયરાઓમાં સાથે સાથે હતા ત્યારે ત્યારે મેં જોયું કે તેઓ કોઈ ગઝલ કે નઝમને બદલે દોહા સંભળાવવાનું પસંદ કરતા. તેમના કેટલાક દોહા અવિસ્મરણીય છે :

મેં રોયા પરદેસ મેં, ભીગા માં કા પ્યાર,
દુઃખને દુઃખ કી બાત કી, બિન ચિઠ્ઠી બિન તાર.

□

સીધા-સાદા ડાકિયા, જાદુ કરે મહાન,
એક હી શૈલે મેં ભરે, આંસુ ઔર મુસ્કાન.

□

બચ્યા બોલા દેખકર મસ્જિદ આલીશાન,
અલ્લા તેરે એક કો, ઇતના બડા મકાન ?

□

છોટા કરકે દેખિયે, જીવન કા વિસ્તાર,
આંખો ભર આકાશ હૈ, મુઠ્ઠીભર સંસાર.

□

જીવન કે દિન-રૈન કા કેસે લગે હિસાબ,
દીમક કે ઘર બૈઠકર લેખક લિખે કિતાબ.

□

અંદર મૂરત પર ચઢે, ઘી, પૂરી, મિષ્ટાન,
મંદિર કે બાહર ખડા, ઈશ્વર માંગે દાન.

નિદા ૧૯૬૪માં નોકરીની શોધમાં મુંબઈ પહોંચ્યા. ત્યાં શરૂઆતમાં તેમણે “ધર્મયુગ” અને “બિલટ્ઝ”માં કોલમ લખી. તેમની રજૂઆતની કાવ્યાત્મક શૈલીને કારણે ઘણા ફિલ્મકારો તથા હિન્દી/ઉર્દૂના સાહિત્યકારોનું ધ્યાન તેમની તરફ ખેંચાયું હતું. વધુમાં તેઓ મુશાયરાઓમાં જે રીતે પોતાની ગઝલો, નઝમ, દોહા વગેરેનું પઠન કરતા તેનાથી તેમણે પોતાનો એક મોટો ચાહકવર્ગ ઊભો કર્યો હતો.

સંઘર્ષ અને ફાકમસ્તીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો પછી નિદાએ ટીવી સિરિયલો “નીમકા પેડ”, “સૈલાબ”, “જ્યોતિ” અને “જાને કયા બાત હુઈ”નાં ટાઈટલ-સૉંગ્ઝ લખ્યાં. ગઝલગાયક જગજિતસિંઘ સાથેના તેમના સંબંધો ગઠ્ઠ હતા. આ જોડીએ આપેલું “Insight” નામનું ગઝલ-આલ્બમ અત્યંત લોકપ્રિય થયું હતું.

ફિલ્મી ગીતકાર તરીકે તેમણે રેડ રોઝ (૧૯૮૦), આપ તો ઐસે ન થે (૧૯૮૦), નાખુદા (૧૯૮૧), બીવી ઓ બીવી (૧૯૮૧), હરજાઈ (૧૯૮૧), આહિસ્તા આહિસ્તા

(૧૯૮૨), અનોખા બંધન (૧૯૮૨), દિલ આખિર દિલ હૈ (૧૯૮૨), રઝિયા સુલ્તાન (૧૯૮૩), વિજય (૧૯૮૮), ઇસ રાત કી સુબહ નહીં (૧૯૯૬), તમન્ના (૧૯૯૭), સરફરોશ (૧૯૯૯), બસ ઇતના સા ખ્વાબ હૈ (૨૦૦૧), સૂર (૨૦૦૨), દેવ (૨૦૦૪), અને યાત્રા (૨૦૦૬) જેવી ફિલ્મોમાં ગીતો લખ્યાં.

જોકે નિદાને ફિલ્મી ગીતો લખવામાં નડતી સ્ક્રિપ્ટની મર્યાદા અને દિગ્દર્શકની માગણીઓને કારણે આવાં ગીતો લખવાની સમગ્ર પ્રક્રિયા યાંત્રિક લાગતી. તેથી જ તેમણે માત્ર આર્થિક ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિ તરીકે જ ફિલ્મી ગીતો લખ્યાં. તેઓએ કહ્યું પણ છે કે -

મીરો - ગાલિબ કે શેરોને કિસકા સાથ નિભાયા હૈ ?
સસ્તે ગીતોં કો લિખ-લિખ કે હમને ઘર બનવાયા હૈ.

જોકે તેમણે ફિલ્મો માટે પણ કેટલાંક સુંદર ગીતો લખ્યાં. જેમ કે -
કભી કિસીકો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા... (આહિસ્તા આહિસ્તા)
તૂ ઇસ તરહા સે મેરી ઝિંદગી મેં શામિલ હૈ... (આપ તો ઐસે ન થે)
હોશવાલોં કો ખબર કયા બેખુદી કયા ચીજ હૈ... (સરફરોશ)
ઘર સે મસ્જિદ હૈ બહોત દૂર ચલો યું કર લે...
તેરે લિયે પલકોં કી ઝાલર બુનું... (હરજાઈ)
તેરા હિજ મેરા નસીબ હૈ... (રઝિયા સુલ્તાન)
તુમ્હારી પલકોં કી ચિલમનોં મેં... (નાખુદા)
કભી પલકોં પે આંસુ હેં... (હરજાઈ)
નઝર સે ફૂલ ચુનતી હૈ નઝર... (આહિસ્તા આહિસ્તા)
કિસકી સદાયેં, મુઝકો બુલાયેં... (રેડ રોઝ)
ચાંદ કે પાસ જો સિતારા હૈ... (સ્વીકાર ક્રિયા મૈને)

નિદા પહેલા ઉર્દૂ શાયર હતા અને પછી ફિલ્મી ગીતકાર. આજે આપણે સૌ ઉત્તમ શાયર નિદા ફાઝલીને જ વિશેષ રૂપે યાદ કરીએ છીએ. નિદાનો પહેલો સંગ્રહ “લફ્ઝોં કા પુલ” ૧૯૬૯માં પ્રકાશિત થયો. ત્યાર બાદ “મોર નાય” અને “આંખ ઔર ખ્વાબ કે દરમિયાં” આવ્યા અને પછી વિવેચનપ્રકારનું એક પુસ્તક “મુલાકાતે” પ્રગટ થયું, જેમાં તેમણે સાહિર લુધિયાનવી, કૃષ્ણ ચંદર, કેફી આઝમી, અલી સરદાર જાફરી જેવા ધુરંધરો વિશે નિર્ભયપણે લખ્યું અને તેમની “કાગળ ઉપરની સમાજવાદી વિચારધારા”ની સખત ટીકા કરી. આ કારણસર નિદા લગભગ બહિષ્કૃત થઈ ગયા અને મુખ્ય પ્રવાહથી ખાસ્સા દૂર થઈ ગયા. ત્યાર બાદ “દીવારોં કે બીચ” અને “દીવારોં કે બાહર” એવાં બે આત્મકથાત્મક સ્વરૂપનાં બે પુસ્તકો આવ્યાં. નિદાને અનેકાનેક પુસ્તકારોથી

નવાજવામાં આવ્યા હતા જેમાં “ખોયા હુઆ સા કુછ (૧૯૮૬)”ને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ઉપરાંત નિદાએ ‘તમાશા મેરે આગે’, “સફર મેં ધૂપ તો હોગી”, “આદમી તરફ” અને “આંખોં ભર આકાશ” જેવાં સર્જનો પણ આપ્યાં.

ભારત સરકારે નિદાને ૨૦૧૩માં પદ્મશ્રીના ઇલકાબથી નવાજ્યા હતા.

નિદા ફાઝલી જેવા દિગ્ગજ ઉર્દૂ શાયરને થોડાંક પૃષ્ઠોમાં થોડીક વાતોથી પામવા અશક્ય છે. છતાં તેમની કેટલીક અવિસ્મરણીય રચનાઓ થકી તેમના સુધી પહોંચવાનો, તેમને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

પહેલાં તેમની થોડીક નાની નાની નઝમ જોઈએ :

(૧) કૌમી એકતા

પહ તવાઈફ

કઈ મર્દોં કો પહચાનતી હૈ

શાયદ ઇસીલિયે

દુનિયા કો જ્યાદા જાનતી હૈ.

– ઉસકે કમરે મેં

હર મઝહબ કે ભગવાન કી

એક-એક તસ્વીર લટકી હૈ

યે તસ્વીરેં

લીડરોં કી તકરીરોં કી તરહ નુમાઈશી નહીં

ઉસકા દરવાઝા

રાત ગએ તક

હિન્દુ

મુસ્લિમ

શીખ

ઈસાઈ

હર જાત કે આદમી કે લિયે ખુલા રહતા હૈ.

ખુદા જાને

ઉસકે કમરે કી-સી કુશાદગી*

મસ્જિદ

ઔર

મંદિર કે આંગનોં મેં કબ પૈદા હોગી !

(૨) જબ ભી ઘર સે બાહર જાઓ

જબ ભી ઘર સે બાહર જાઓ

તો કોશિશ કરો... જલદી લૌટ આઓ
 જો કઈ દિન ઘર સે ગાયબ રહ કર
 વાપસ આતા હૈ
 વહ જિંદગીભર પછતાતા હૈ
 ઘર... અપની જગહ છોડકર ચલા જાતા હૈ.

(૩) વાલિદ કી મૌત પર

તુમ્હારી કબ્ર પર
 મૈં ફાતિહા પઢને નહીં આયા
 મુઝે માલુમ થા
 તુમ મર નહીં સકતે
 તુમ્હારી મૌતકી સચ્ચી ખબર જિસને ઉડાઈ થી
 વો ઝૂઠા થા
 વો તુમ કબ થે ?
 કોઈ સૂખા હુઆ પત્તા હવા સે હિલ કે ટૂટા થા
 મેરી આંખેં
 તુમ્હારે મંઝરોં મેં કેદ હેં અબ તક
 મૈં જો ભી દેખતા હૂં
 સોચતા હૂં
 વો... વહી હૈ
 જો તુમ્હારી નેકનામી ઓર બદનામી કી દુનિયા થી
 કહીં કુછ ભી નહીં બદલા
 તુમ્હારે હાથ મેરી ઉંગલિયોં મેં સાંસ લેતે હેં
 મૈં લિખને કે લિયે જબ ભી
 કલમ કાગલ ઊઠાતા હૂં
 તુમ્હેં ભૈદા હુઆ મૈં અપની હી કુર્સી મેં પાતા હૂં
 બદન મેં મેરે જિતના ભી લહૂ હૈ
 વો તુમ્હારી લગજિશોં
 નાકામિયોં કે સાથ બહતા હૈ
 મેરી આવાઝ મેં છિપકર
 તુમ્હારા જહન રહતા હૈ.
 મેરી બીમારિયોં મેં તુમ !
 મેરી લાચારિયોં મેં તુમ !
 તુમ્હારી કબ્ર પર જિસને તુમ્હારા નામ લિખા હૈ
 વો ઝૂઠા હૈ

तुम्हारी कब्र में मैं दफ़न हूँ
 तुम मुझ में जिंदा हो
 कभी कुर्सत मिले तो झतिखा पढने यले आना
 तुम्हारी कब्र पर मैं झतिखा पढने नहीं आया !

निदाओ गजलोमां जे काम कर्तुं छे, बारीक नकशीकाम कर्तुं छे ते बेमिसाल
 छे. तेमना केटवाक चिरंखवी शेर जोईअे :

धूप में निकलो, घटाओं में नडाकर देओ,
 जिंदगी क्या है, किताबों को डटाकर देओ.
 झसला नजरों का धोका भी तो हो सकता है,
 याद जब यमके जरा, छथ बढाकर देओ.

□

जानेवालों से राबता रचना,
 दोस्तो, रस्मे-झतखा रचना.
 जब किसीसे कोई गिला रचना,
 सामने अपने आँना रचना.
 जिस्म में झैलने लगा है शहर,
 अपनी तनछाँयां बया रचना.
 मस्जिदें हैं नमाजियों के बिये,
 अपने दिल में कहीं जुदा रचना.

□

सहर में धूप तो होगी जो यल सको तो यलो,
 सली है लीड में तुम भी निकल सको तो यलो.
 यही है जिंदगी, कुछ प्वाब यंद उम्मीदें,
 इन्हीं मिलौनों से तुम भी बडल सको तो यलो.
 किसी के वास्ते राहें कहां बडलती हैं,
 तुम अपने आप को जुद ही बडल सको तो यलो.

□

दुनिया जिसे कडते हैं जदु का मिलौना है,
 मिल जाये तो मिट्टी है, जो जाये तो सोना है.
 बरसात का बाडल तो दीवाना है क्या जाने,
 किस राडसे बयना है, किस छत को ब्रिगोना है.
 आवारा मिजाजीने झैला दिया आंगन को,
 आकाश की यादर है, धरती का बिलौना है.

□

કભી કિસી કો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા,
 કહીં જમીં તો કહીં આસમાં નહીં મિલતા.
 કહાં ચરાગ જલાએ કહાં ગુલાબ રખે,
 છતે તો મિલતી હેં લેકિન મકાં નહીં મિલતા.
 ચરાગ જલતે હી બીનાઈ બુઝને લગતી હે
 ખુદ અપને ઘરમેં હી ઘર કા નિશાં નહીં મિલતા.

□

કભી કભી યૂં ભી હમને અપને જીકો બહલાયા હે,
 જિન બાતોં કો ખુદ નહીં સમઝે, ઔરોં કો સમઝાયા હે.
 કોઈ મિલા તો હાથ મિલાયા, કહીં ગયે તો બાર્તે કી,
 ઘર સે બાહર જબ ભી નિકલે, દિનભર બોઝ ઉઠાયા હે.

□

અપના ગમ લે કે કહીં ઔર ન જાયા જાએ,
 ઘર મેં બિખરી હુઈ ચીજોં કો સજાયા જાએ.
 જિન ચિરાગોં કો હવાઓં કા કોઈ ખૌફ નહીં,
 ઉન ચિરાગોં કો હવાઓં સે બચાયા જાએ.
 ઘર સે મસ્જિદ હે બહુત દૂર ચલો યૂ કર લેં,
 કિસી રોતે હુએ બચે કો હંસાયા જાએ.

આવી અદ્ભુત શાયરીથી જેણે ઉર્દૂ સાહિત્યને રળિયાત કર્યું એ નિદા ફાઝલીનો અવાજ ૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૬ના રોજ કાયમને માટે શાંત થઈ ગયો. (પ્રસંગોપાત્ત આ જ તારીખે નિદાના સ્નેહી મિત્ર જગજિતસિંઘનો જન્મદિવસ હતો.) આમ તો ‘નિદા’ શબ્દનો અર્થ જ ‘અવાજ’ થાય છે – પ્રાર્થના માટે ઉદ્ગારાયેલો અવાજ. નિદાની શાયરી પણ કોઈ પ્રાર્થના કે દુઆથી કમ નથી. ઉર્દૂ શાયરીને આધુનિકતાની બુલંદીઓ પર લઈ જનાર નિદાનો અવાજ ભલે શાંત થઈ ગયો પણ તેમની શાયરી સદા અને સતત બોલતી રહેશે, ગુંજતી રહેશે.

18

લા.ઠા. : જેવા મેં દીઠા યજ્ઞેશ દવે

લા.ઠા. તરીકે ભલે ગુજરાતનું સાહિત્યજગત તેમને ઓળખે – આવી ટૂંકાક્ષરી લાડ-આદરભરી ઓળખ બધાના નસીબમાં નથી હોતી – છતાં પણ મારા માટે તો લાભશંકરભાઈ જ હતા. ઘણી વાર નવાઈ લાગે કે સાવ જુનવાણી લાગતું બ્રાહ્મણિયા નામ આવી વ્યક્તિને કારણે કેવું આધુનિકતાનું પર્યાય બની ગયું ! નામને જાણે અર્થ મળ્યો ‘તારા નામને દરવાજે’, ‘લઘરા’, ‘પ્રવાહણ’, ‘કાલગ્રંથિ’ થકી ‘એક મિનિટ’માં જ બધું કહી દેતા તેમના તીખા તેવર થકી, ‘રે મઠ’નાં તોરીલા તોફાનો થકી, તેમનાં નાટકો, તેમના વિલક્ષણ ગદ્ય થકી, તેમની સમગ્ર વ્યક્તિતા થકી.

તેમના સંસ્મરણો લખતાં એક પત્ર એવો પણ થાય કે વ્યક્તિવિશેષનાં સ્મરણો લખીને કે જાણીને શું ફાયદો ? અંતે સારભૂત સચવાઈ રહેશે તે તો તેમનું સર્જન – કાળના પ્રવાહમાં તેના આધારે સર્જકનું જે પમાય તે સાચું. બાકીનું મહત્ત્વ તો આસપાસના લોકોને હોય, કાળને નહીં. પણ કોઈ પણ મોટો સર્જક આખરે તો માણસ હોય છે. અને માણસને માણસમાં રસ પડે જ – ‘છોટી છોટી સી બાત’ જેવી નાની નાની વાતોમાં; ઘટનામાં પણ. એક ભર્યા ભર્યા સંકુલ વ્યક્તિત્વની આછી રૂપરેખાઓ આવાં સ્મરણોમાંથી ઊપસી આવે અને તેમના સર્જનના કે તેમના વ્યક્તિત્વના કોઈ તાણાવાણા ઊકલી પણ શકે. દંતકથાઓ, વાયકાઓ-હેજ્યોગ્રાફીનું મહત્ત્વ સમજાયાના આ ગાળામાં એ ઉપયોગી નિવડી પણ શકે.

લા. ઠા. હેવમોરની સાંજની બેઠકો, સિગારેટોના ધુમાડાઓ, આમિષ નિરામિષ વાનગીઓ, ચગડોળે ચડેલી ચર્યાઓ. ગદ્ય-પદ્ય-મદ્યની મોડી રાતની મજલિસો, ‘રે મઠ’ના તોફાન તરખાટો, આર્કંઠ સાબરમતી નિમિત્તે થયેલા મીઠા ઉજાગરાઓનો સમય વહી ગયો અને ફરી તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યો તે ‘૮૪’૮૫ના ગાળામાં અમારો વિશેષ પરિચય થયો. એ ગાળામાં તેમની તબિયતે એક મોટો હડદોય ખમી ખાધેલો. લાભશંકરભાઈમાંના પુનર્વસ્તુ સચેત થઈ ગયેલા. નાટકના બીજા અંકમાં પડદો ઊઘડે ને બધું બદલાઈ જાય તેમ સેટ આખો બદલાઈ ગયેલો. બાહિરેમાંથી ફરી ઘરે. ખાનપાન, આહારવિહાર બધું નિયમિત-સંયમિત. વિહાર તો બિલકુલ બંધ. જીભના ચટકા ‘વાલી

મુંને ખીચડી' તરફ વળી ગયેલા અને અડસઠેય તીરથ ઘરમાં જ તેવી પ્રતીતિથી ફરી ગૃહપ્રવેશ કરી ગૃહસ્થ બનેલા.

હું આકાશવાણી-અમદાવાદમાં પ્રોગ્રામ ઓફિસર તરીકે આવ્યો ૧૯૮૪માં. તે પહેલાં મારી 'વસ્તુઓ', 'સમુદ્ર' જેવી દીર્ઘ કવિતા 'કવિલોક'માં, બે દીર્ઘ કવિતાઓ ભગતસાહેબના 'સાહિત્ય'માં, 'અશ્વત્થામા' અને 'મોતીસરીનું વન' જેવી કવિતાઓ 'પરબ'માં છપાઈ ચૂકેલી અને લા.દા.ની નજરે ચડેલી અને ઠરેલી. ૧૯૮૪ પહેલાંના ગાળામાં અમદાવાદ જવાનું થતું ત્યારે ક્યારેક મળેલો, પણ રીતસરનો આવરોજાવરો તો ૧૯૮૪થી શરૂ થયો. એક મોટો ફાયદો એ હતો કે મારું ઘર પણ ખાનપુરમાં તેમના ઘરથી અડધોએક કિ.મી. જેટલું નજીક જ. તે સમયે તેઓ ખાનપુર રોયલ એપાર્ટમેન્ટમાં રહેતા. બીજું એ કે તેમનાં પત્ની કુમુદબહેન અમારા નજીકના કુટુંબી રમણીકભાઈ દવેનાં ભાણી. પણ પહેલી અને છેલ્લી ઓળખાણ તે તો શબ્દની જ.

ગમે ત્યારે તેમને ઘરે જઈ શકાતું. એ ગાળામાં હાર્ટએટેકમાંથી બહાર આવેલા ને પૂરા ગૃહસ્થ થયેલા. 'નિશાળેથી નિસરી સીધા પાધરા ઘેર' તેમ દવાખાનેથી સીધા ઘેર. પછી ક્યાંય કરતા ક્યાંય જવાનું નહીં. એવું લાગે કે જાણે તેમની બહારની ઉત્પાતવાળી બીજી કોઈ જિંદગી જાણે હતી જ નહીં ! જમીને રાતે નિરાંતે લુંગી-સદરામાં આસપાસના પાડોશીઓ સાથે નાનકડી બાલ્કનીમાં ખુરશીમાં બેસી તેમની સાથે તેમના બરની, તેમના રસની વાતો કરતા હોય. તેમના પાડોશીઓને અંદેશો પણ ન આવવા દે કે કેવા મોટા ગજાના સર્જક છે ! હું જઉં તે પછી ઘરમાં બેસીએ. મોટા ભાગે તો તેમના અંદરના રૂમમાં જ હોય. જાતજાતની વાતો ચાલે. નાનકડો દોહિત્ર અંદર આવે તો નાના તેને લાડ કરાવે. ક્યારેક ગયો હોઉં ત્યારે ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ કે માલિશ કરવાવાળા આવ્યા હોય તો ફર્સ્ટ પરની શેતરંજી પર સૂતા સૂતા માલિશ કરાવતા હોય. મારી હાજરીનો સંકોચ નહીં. એક તરફ શરીરે સુખદ માલિશ ચાલતું હોય ને બીજી બાજુ વાતો. વાતો કેવી કેવી ! ઉ.જો. સુ.જો. સુન્દરમ્ની. બેકેટ પરના ઉ.જો. ગુરુજીના લેખોની, તેમની કવિતાઓની, નાનપણમાં નજીકથી જોયેલા ભવાઈ વેશો - ભવાયાઓની જિંદગીની, તેમના પરિવેશની અને ક્યારેક મેળ પડે તે વિષય પર ફિલ્મ બનાવવાની મહેચ્છાની. મિત્રો રાધેશ્યામ, રતિલાલ ને ચિનુ મોદીની. અને અવાજ તો કેવો હૂંફાળો ઘેરો - પણ જરાય સત્તાવાહી કે કરડો નહીં - માત્ર ગાઢ છાયા જેવો. ઘણા ઘેરા અવાજના ઘણીને પોતાના જ અવાજના પ્રેમમાં પડી એ અવાજના જ ગુલામ થઈ કૃત્રિમ કુર્નિશ બજાવતા જોયા છે. અવાજ સાથે એ વ્યક્તિત્વ પણ કૃત્રિમતામાં સરી પડે. એવા અવાજમાં આરદાર કપડા પર કરેલી ઇસ્ત્રીની કડક ધાર દેખાય પણ હળવા ઢળતા જાતજાતના સળ ન દેખાય. જ્યારે લા.દા.નો અવાજ

ઘેરો, ધીરગંભીર, ઘેરાયેલા મેઘ જેવો. ગુરુજી - ઉમાશંકરની વાત કરે ત્યારે ઋજુ થઈ જાય. કુમુદબહેન પહેલાં પાણી, પછી ચા-નાસ્તો મૂકી જાય. વાતો ચાલતી રહે સાબરમતીની સાક્ષીએ.

મારો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘જળની આંખે’ કવિલોક ટ્રસ્ટે ૧૯૮૫માં પ્રગટ કરેલો - નાનકડી પુસ્તિકા જેવડો... રોકડી સાત જ કવિતાનો સંગ્રહ. મોટા ભાગની તો તેમણે ‘કવિલોક’, ‘પરબ’, ‘સાહિત્ય’માં વાંચેલી. હવે સાથે હાથમાં આવી. મને એક ડર પણ ખરો કે આ દુરાધ્ય દેવ શું કહેશે ? કોપાયમાન થઈને બ.ક.કા.ની અદામાં મારી કવિતાનો કચરામાં ઘા તો નહીં કરે ને ! મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે આખો સંગ્રહ વાંચ્યો એટલું જ નહીં, એ કવિતાઓનાં રસસ્થાનો, વિશેષો હળવેકથી ખોલતો એક સુંદર લેખ કર્યો ને ‘પરબ’માં છપાવ્યો. લેખના અંતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય કે ભાષા વતી આવકારતાં કહ્યું, ‘વેલકમ યજ્ઞેશ !’ મારા પર જાણે દ્વારકાની છાપ પડી આવી. પૂર્વસૂરિઓ પાસેથી આવો તે ઉમળકો કોણે ધાર્યો હોય ! એ પછી ૧૯૮૪થી ૧૯૯૩ એમ નવ વરસ દરમિયાન લખાયેલી દીર્ઘ કવિતાના આરંભના અંતરંગ શ્રોતા પણ બન્યા અને અમુક અંશે સંમાર્જક પણ.

જ્યારે પણ ઘરે જઈ ત્યારે વિદાય લેતી વખતે ધીમી ચાલે ફ્લોટના દરવાજા સુધી વળાવવા આવે. હું લિફ્ટમાં બેસું પછી બારણું બંધ થાય. એક વાર અમદાવાદમાં ભયાનક કોમી રમખાણોનો સમય. હાલતા તો ઠીક પણ સાઈકલ-સ્કૂટર પરના માણસોને પણ પાછળથી ખંજર હુલાવવાનો ડર રહે. સિવિલ-વાડીલાલ ખંજરગોળીબારથી ઈજા પામેલા કે જીવતા સળગાવેલા માણસોથી ઊભરાય. દહેશતનો માહોલ. કરફ્યૂ ગમે ત્યારે લાગી જાય. કરફ્યૂ એવો તો બેસી જાય કે દિવસો સુધી ઊઠે નહીં ને ઊઠે તો છેવટે રાતનો કરફ્યૂ તો રહે જ. એવા દિવસોમાં આવશ્યક અને જવાબદાર સેવા તરીકે અમારે તો આકાશવાણી જવાનું હોય જ... તેથી અમને પોલીસ કમિશનર પાસેથી કાયમ કરફ્યૂ પાસ મળે. કરફ્યૂ લાગેલો હોય એટલે એવો પાકો પોલીસ બંદોબસ્ત હોય કે પાસ પાસે હોય તો બેઝિકર ઘરે જઈ શકો - મોડી રાત્રે પણ. રોડ સાવ સુમસામ હોય પણ સાવ સુરક્ષિત. એવા સમયે એક વાર રાતે તેમને ઘરે ગયેલો. કરફ્યૂમાં આવેલો જોઈ તેમને નવાઈ લાગેલી. મેં પાસ દેખાડી તેમને ચિંતામુક્ત કર્યાં. રોજિંદી બેઠક પછી રાતે અગિયારેક વાગે હું ઘરે જવા માટે ઊઠ્યો તો તે પણ ઉઠ્યા. આ વખતે દરવાજા સુધી વળાવવાને બદલે લિફ્ટમાં મારી સાથે નીચે ઊતર્યાં. મેં કહ્યું, કરફ્યૂ પાસ છે, ચાલ્યો જઈશ. છતાં નીચે ઊતરી મુખ્ય રોડ પરના સોસાયટીના દરવાજા સુધી સાથે આવ્યાં. તેમની સોસાયટીથી નીકળી ખાનપુર દરવાજાના ઢાળ પાસે જઈને પાછળ જોયું તો લા.કા. સલામત રીતે જતો.

જોઈ રહ્યા હતા. રસ્તાના વળાંકે હાથ ફરકાવી આવજો કહી પાછા જવાનો ઇશારો કર્યો. તે તો ઊભા જ હતા - જાણે કોઈ પુત્ર કે શિષ્યને વળાવતા સચિંત પિતા કે ગુરુ.

મારો બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘જાતિસ્મર’ ૧૯૮૨માં પ્રગટ થયો એ સમયે સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખવા માટે વિનંતી કરી. મારી વિનંતીનો તેમણે સાદર અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “તમારી કવિતા મને ગમે જ છે. તે વિશે મેં લખ્યું પણ છે. પણ હું જો પ્રસ્તાવના લખીશ તો તમને કોઈ મારા કેમ્પના ગણી લે અને તમને નુકસાન થાય. માટે રહેવા દો.” મારી કદર કરવામાં ક્યાંક તો મને હાનિ નથી થતી ને તેની તેમણે કાળજી લીધી. બે-ચાર વરસ પછી મેં તેમને મારા પિતાજી - રમેશચંદ્ર દવેએ લખેલી વિશિષ્ટ ડાયરી વંચાવી. એ ડાયરીમાં મારા પિતાજીએ અમે ચાર ભાઈઓ અને ભત્રીજા-ભત્રીજીના બાળપણની રોજિંદી બાળલીલા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં જાણે અમે જ લખતા હોઈએ તે શૈલીમાં લખેલી. અમારા બાળપણનું જાણે શબ્દસ્થ આલબમ. એક અઠંગ પુસ્તકપ્રેમી અને સ્નેહી તરીકે મારા બાપુજીને તેઓ ઓળખે. એ ડાયરી વાંચીને લા.દા. તેના પર ઓળઘોળ. કહે, એક લેખક ન હોય તેવો પિતા પોતાનાં સંતાનોની - બાળકોની બાળલીલાને આવી સર્જનાત્મક રીતે આલેખી શકે તે વાત જ નવી છે. આ વાત અને આ સ્વરૂપને લોકો સામે લાવવું જ પડે - છપાવવું જ પડે. આપણે છાપીશું. મનહર - હંમેશને હું વાત કરીશ. તે છાપશે. તેની પ્રસ્તાવના હું લખીશ. લેખક તરીકેની રોયલ્ટી પણ રમેશભાઈને મળશે. આમ પિતાજીના પુસ્તક “ડાયરીનો ડ”ના પ્રકાશમાં અંગત રસ લીધો અને સુંદર પ્રસ્તાવના પણ સામે ચાલીને લખી આપી. એમની કોલમમાં પણ એ પુસ્તક વિશે લખ્યું. કોલમમાં તો પિતાજીનો ફોટો પણ છપાયો. એ ફોટો જગન મહેતા લે તેવો તેમનો આગ્રહ. આમ ફોટો કલાત્મક ગુણવત્તાવાળો છપાય ત્યાં સુધીનો રસ લીધો.

દરેક મુલાકાતે તેમને ઘરે કાઠિયાવાડી કડક મીઠી ચા તો ખરી જ; સાથે કટકબટક નાસ્તો. મારા ઘરનાં ક્યારેક બહાર ગયાં હોય તો ઘરે જમવા પણ નોતરે. એક વાર મારા ઘરે બધાં બહારગામ ગયાં’તાં ત્યારે અમારા ખાનપુરવાળા ઘરે તેમને જમવા નોતરેલા. બટેટા, ડુંગળી, લીલું લસણ, કોથમરી, મરચાંથી અલંકૃત વઘારેલી ખીચડી અને શાક-રોટલી જમાડેલાં - સજોડે. લા.દા.ને તો ‘વાલી મુને ખીચડી’, એ પંગતના. તેથી તેમને મજા પડી. ૧૯૮૩માં રાજકોટ મારી બદલી થઈ અને એ પહેલાં તો તેઓ ‘જલદર્શન’ રહેવા જતા રહેવા તેથી મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. પણ જ્યારે ઘરે ગયો હોઈ તો સાંજે વાળુમાં ખીચડી તો તેમના ભાણમાં હોય જ.

એક પ્રસંગ બહુ વિરલ અને વિચિત્ર. મને યાદ છે ત્યાં સુધી મનહરભાઈના

રન્નાદે પ્રકાશનના પુસ્તકોના વિમોચનનો કાર્યક્રમ હતો - લો ગાર્ડન પાસેના હોલમાં. એ જ હોલમાં સમાંતરે કોઈ ગેટ-ટુ-ગેઠર અને ભોજનસમારંભ પણ હતો. વિમોચનનો કાર્યક્રમ બપોરે એકાદ વાગે પૂરો થયો ત્યારે ભોજનસમારંભવાળા કાર્યક્રમના બુકે ટેબલ સજાવાઈ ગયેલાં - સરસ ચળકતાં ચોખ્ખાં વાસણો અને ટેબલ પર કલાત્મક નકશીવાળા ચમચાઓ. એક ચમચા પર લા. ઠા.ની નજર પડી. ગમી ગયો. તેમને થયું આ લઈ જવા જેવો છે. કેટરિંગવાળા માણસની દેખતાં જ કોટના ખિસ્સામાં નાખવાની ચેષ્ટા કરી. પેલો માણસ વિનમ્રતાથી કહે, “નહીં લઈ જવા દઉં સાહેબ.” લા.ઠા.એ જીદ કરી આ તો જોઈએ જ. જોઈએ તો તેના પૈસા લઈ લે. કેટરિંગવાળો મુશ્કેલીમાં મુકાયો. કહે, ‘ઘટ પડે તો માલિકને શું જવાબ દઉં?’ વાતે થોડી ગરમી પકડી. મનહરભાઈએ (કદાચ વિનોદ ભટ્ટ પણ સાથે હતા તેવું સ્મરણ છે) પેલાને સમજાવ્યો કે સાહેબ બહુ મોટા લેખક છે, મોટા વૈદ્ય છે. તેમને ગમ્યો છે તો લઈ જવા દે. એવું હોય તો તારા માલિકને બોલાવ. માલિક ત્યાં હતો. અંતે લા. ઠા.ને સમજાવીને વાર્યાં ને બધા નવરંગપુરા માર્કેટ તરફ કોઈ હોટલમાં જમવા ગયા.

લાભશંકરભાઈનું પદ્યપઠન એકદમ Clinical - ચોખ્ખું, જરાય નાટકીય નહીં. તટસ્થ છતાં જરાય નિરસ નહીં. કવિતાના યોગ્ય શબ્દ કે અક્ષર પર સાહજિક સ્વરભાર, શબ્દો વચ્ચેનો સાભિપ્રાય અવકાશ અને છાંદસ કે અછાંદસના આંતરિક લયને જાળવનારું. આ એમની રીતિ. બીજી રીત તે રાજેન્દ્ર શુક્લની. સર્જનની ક્ષણનો રોમાંચ લઈ આવતું, તે ક્ષણમાં ડૂબીને થતું તાદાત્મ્ય સાધતું Involve પઠન. અને ત્રીજી પઠનસ્કૂલ જો કહેવી હોય તો શ્રોતાઓ પર એમની સમજ પર અવિચ્છાસ રાખતું છતાં માત્ર તેમને જ લક્ષતું અતિ નાટકીય અને કવિતાના આત્મા પર ચડી જઈ વાહ વાહ ઉઘરાવવા મુજરો કરતું અતિરંજક પઠન. આ બધી રીત રીતિ શૈલીમાં હું ઘાયલ લા.ઠા.ના પઠનથી - જે સોંસરવું ઊતરી જાય પણ આવેશમાં તાણી ન જાય. તેમના ઘરે પશ્ચિમની બારીએથી આવતા સાબરમતી નદીના પવનની સાખે કે પરિષદના ગોવર્ધનરામ ભવનમાં તેમનું ને અન્ય કવિઓનું તેમના મુખે કાવ્યપઠન આકંઠ, આનેત્ર, આકર્ણ માણ્યું છે જેનું ગુંજન હજી શમ્યું નથી. તેમાં તેમનો ઘેરો ગંભીર અવાજ કારણભૂત ખરો જ, પણ વધુ તો તેમની સૂક્ષ્મ સૂઝ.

લાભશંકરભાઈના અમેરિકા રહેતા દીકરાના અમદાવાદ લગ્ન હતા. મારી બદલી રાજકોટ થઈ ગયેલી, પણ એ સમયે અમદાવાદ હતો. મને ખબર પડી તો વિના આમંત્રણે લગ્ન સમારંભમાં ગયેલો. મને જોઈ ખુશ થઈ કહે, “યે હૂઈ ન બાત ! મિત્ર આને કહેવાય.” મને ચોખવટ કરતાં કહે, “બહારગામના કોઈને ખાસ આવવું ન પડે... માત્ર અમદાવાદના મિત્રોને જ બોલાવેલા. મારા દાદા વૈદ્ય હતા. વૈદકના

ઘણાં જૂનાં પુસ્તકો તેમની નાની લાઇબ્રેરીમાં. ઉંમર થયે વૈદકનું કામ છોડી દીધેલું પછી બધાં પુસ્તકો એમ જ પડ્યાં હતાં. લા.ઠા.ને વાત કરી. સુશ્રુત, ચરક કે કોઈ બીજાના એક-બે ગ્રંથ રાખેલા અને બાકીનાં પુસ્તકો આયુર્વેદ કોલેજ પહોંચાડેલા.

હમણાં તો ઘણા સમયથી સંપર્ક ઓછો થઈ ગયેલો. મારું અમદાવાદ આવવાનું થતું પણ ઉભડક અને તેમની તબિયત પણ સાથ નહોતી આપતી. મારો ચોથો કાવ્યસંગ્રહ “ગંધર્મજૂષા” ત્રણેક વરસથી પ્રેસમાં હતો. પ્રકાશકના ગજેન્દ્રગ્રાસમાંથી ગજેન્દ્રમોક્ષ થાય તેની રાહમાં હતો. ૨૦૧૫ ગયા વરસના અંતે એ પ્રગટ થયો. એ સંગ્રહ મેં મારા પૂર્વસૂરિઓ લાભશંકરભાઈ અને સિતાંશુને અર્પણ કરેલો છે. છપાઈ ગયા પછી ફોન કરી રૂબરૂ તેમને આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ખૂબ રાજી થયા. ફોનમાં મને કહે, “મારી તબિયત સારી નથી રહેતી. કેરટેકરને હવાલે જ હું અડધો ઘેનમાં, અડધો જાગતો. મળવા આવશો તો તમને મજા નહીં આવે. તમારી કવિતામાં તો મને રસ છે જ. જુઓને મેં લખ્યું પણ હતું જ ને. કોઈના મારફત મોકલવાજો ને.” તેમની વાત તો સાચી. ત્રાડ પાડી આખા જંગલ પર રાજ કરતો સિંહ પોતે ન જ ઇચ્છે કે કોઈ તેને વૃદ્ધ અને અસહાય સ્થિતિમાં જુએ. સંગ્રહ તેમને મળ્યો તો તેમાં આવેલા પબ્લિશર ડિવાઇન પબ્લિકેશન – અમૃત ચૌધરીના નંબર પર તેમણે સામેથી ફોન કરી મારી કવિતા વિશે ઉમળકાભેર લાંબી વાતો કરેલી. સારું થયું તેમને ન મળ્યો. તેમની એવી જ છબી મનમાં રહી જેવી મારી સ્મૃતિમાં હતી. સંતોષ એ વાતનો થયો કે તેમને અર્પણ કરેલો સંગ્રહ તેમના સુધી પહોંચ્યો ને તેમણે વાંચ્યો.

આ લેખ પૂરો કરું છું ત્યાં ઉપરથી લા.ઠા. મને કહે છે, “મારા પરનો લેખ છે તો પ્રાસ-બ્રાસમાં લા.ઠા. નાઠા એવું તો કાંઈ નથી ઠઠાડ્યું ને ?” મેં કહ્યું, “નાસે તમારા દુઃખને. મેં તો લખ્યું છે ‘લા.ઠા. જેવા મેં દીઠા.’ કહે, “તો ઠીક; તમે જોયાને બદલે ‘દીઠા’ કહ્યું તે મને ગમ્યું.”

શેં ભુલાય ઠાકરસાહેબ ? | રમેશ ર. દવે

આજે ઠાકરસાહેબ નથી અને એમના વિશે લખવા બેઠો છું ત્યારે, એમના આછેરા મલકાટની પાછળથી એવી અનેક, મનને ભર્ચુભર્ચુ કરી દેનારી – અનેરી પળો ડોકિયું કરે છે ને મને મૂંઝવે છે કે કઈ ધન્ય પળથી વાતની શરૂઆત કરું ! પણ વર્ષો પૂર્વે, એક લગભગ અજાણ્યા, કહો કે અલ્પ-પરિચિત યુવાનને એમણે પોતીકાપણાનો જે વિરલ, અકલ્પ્ય અનુભવ કરાવ્યો હતો – એ પળની વાત જ પહેલા કહીશ.

૧૯૮૧માં અમદાવાદ આવ્યો અને ભારતી આવી ૧૯૮૮માં. એ વેળા અમે પરિષદના અતિથિગૃહમાંની એક રૂમમાં રહેતાં હતાં અને આવનારા અતિથિઓની સંભાળ રાખતાં હતાં. લગભગ સાતેક મહિના પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આ વ્યવસ્થા ઉચિત ન જણાઈ એટલે હું ભાડાનું ઘર શોધતો હતો.

આ વાત ઠાકરસાહેબ સુધી શી રીતે પહોંચી હશે – તેની ખબર નથી પણ એમણે, મને સાંજના સાતની આસપાસ એમના હેવમોર-અકા પર બોલાવેલો. મારું શું કામ હશે ?-ની કલ્પના કરતો-કરતો પહોંચ્યો. ઠાકરસાહેબ અને ચિનુભાઈ સિવાયનાં સૌ અપરિચિત હતા. ઠાકરસાહેબે ઊભા થઈ, હાથ મેળવી, ખુરશી ચીંધીને મને બેસવાનું કહ્યું ને વળતું પૂછ્યું – ‘ચા પીશું ને ?’

કાઠિયાવાડી જુવાન તરીકે મને એ જરા અણોહરું લાગ્યું. મનમાં થયું – પોતે મળવા બોલાવ્યો છે, સાથે ચા પીવરાવવી છે અને તુંકારો કરવો નથી ! પણ મહામહેનતે મૂંગો રહ્યો, પહેલી વાર જ મળતો હતો ને ! ચા પૂરી થઈ એટલે પૂછ્યું – ‘તમે ભાડાનું ઘર શોધો છો ?’

‘હા.’

‘મળ્યું ?’

‘ના.’

‘તો મણિનગરમાં મારું મકાન ખાલી છે, ફાવશે ?’ – કહેતાં એમણે ચાર ચાવીવાળું કિચેઈન મારી તરફ લંબાવ્યું. મારો હાથ જ નહીં, મન પણ આવી અકલ્પ્ય દરખાસ્ત થતા અડબડિયાં ખાતું હતું.

‘પણ લાભશંકર, એમને મણિનગર આઘું નો પડે ? અને આ તો વિનોબાવાળા એટલે પદયાત્રી ને ! એમ કરીએ, પાલડીમાં મારું ઘર પણ ખાલી જ છે ને !’ ચિનુભાઈ ઉવાચ !

આ બધું સાવ અણધાર્યું જ હતું. વળતો શો જવાબ દેવો – એની ગતાગમ પડતી ન હતી. પણ મને અમદાવાદ લાવનારા મુરબ્બી જયંતભાઈના સ્મરણમાત્રથી

જવાબ જડી ગયો - ‘હું જ્યંતભાઈની સાથે વાત કરું પછી મળું તો ચાલે ?’

ઠાકરસાહેબે ખત્તે હાથ મૂકીને જરા દબાવ્યો ને હસી પડયા. એમની અને ચિનુભાઈની રજા લઈને, હેવમોરથી પરિષદ પહોંચતાં જે કંઈ સંવેદાતું રહ્યું એ તો નર્થુ સુખદ આશ્ચર્ય જ હતું. ઠાકરસાહેબ અને ચિનુભાઈ મને આવો પોતીકો ગણે ? - આ ભાવ વર્ષો પર્યન્ત, એ પણ તાજી થતાં મને વીંટળાતો રહ્યો !

કલ્લાકો વાતો કરવાનો નાતો બંધાયો એ પછી મેં, ઠાકરસાહેબને પૂછેલું - ‘તે દિવસે મેં આપેલો જવાબ, બતાવેલું બહાનું તો નહોતું લાગ્યું ને ?’

‘ના, તમે અમારો ભાવ તો સ્વીકાર્યો જ હતો, પણ આપણો અલ્પપરિચય કદાચ નડ્યો હતો.’

□

મને શિયાળે કાયમ કફ ભારે કનડે-પજવે. હાથવગા ઈલાજ તરીકે શનિવારે સાંજે ઠાકરસાહેબ પાસે પહોંચી જાઉં. એ અકળામણ થાય ત્યાં સુધી બહાર બેસાડી રાખે, છેલ્લા દર્દી તરીકે જ અંદર બોલાવે ! પહેલી વાર તો, ઊભો થઈને ચાલ્યો જાઉં - એમ પણ થઈ આવેલું. પણ પછી આ જ પદ્ધતિએ બેઠકો જામતી ગઈ અને એની લિજ્જત માણી.

એક વાર નિંગળા નાકે એમની પાસે ગયેલો. બે-ત્રણ પ્રશ્નો પૂછીને એમણે મને, ‘મહાલક્ષ્મીવિલાસરસ’ નામની દવાની દસ ગોળીવાળું પેકેટ આપ્યું. ટેવ મુજબ સૌ પહેલાં કિંમત વાંચી. આજે ૩૦૦-૩૫૦ રૂપિયે મળતી આ ગોળીઓ ત્યારે કદાચ ૨૫૦માં મળતી હતી. મેં પેકેટ એમના ટેબલ પર પાછું મૂક્યું.

‘તમે લોકભારતીમાં દર્શક પાસે ભણ્યા છો - એની મને ખબર છે. એ મૂળે તો ઝાલાવાડી બામણ અને તમે તો પાછા ‘દવે ભાવડા’ ખરું ને ?’

સાંભળતાં જ દર્શક પ્રત્યક્ષ થઈ ગયા. એ પણ મને અને મારી મોટી બેનને, એમણે કહેલી વાત ન માનીએ ત્યારે આવું જ કહેતા - એક તો તમે દવેડા ને પાછા નાગનેસના, પછી કાંઈ મણા રહે ?’

મેં ભાવથી પેકેટ પાછું લીધું ને વળતું કહ્યું - ‘ઠાકરસાહેબ, તમેય મૂળે તો ઝાલાવાડી જ ને !’

વખત જતાં, એમના નાના ભાઈ સુભાષભાઈનો પરિચય પણ થયો. એક વાર સહજ વાતચીતમાં એમણે સૂચિત પ્રસંગ સંભારીને કહેલું, ‘એ સાહિત્યકાર-કલાકારને સલાહ-માર્ગદર્શન આપવાનું કંઈ લેતા નથી ને નટ-બજાણિયાનેય કલાકારનું સન્માન આપે છે.’

વાર્તા લખાતી ગઈ અને મિત્રોને વંચાવતો રહ્યો - એ સમય દરમિયાન એક

વિચાર મનમાં આવજા કર્યા કરે - પાંચ-સાત મિત્રો સાથે બેસીને, કોઈએ લખેલી તાજી-નવી વાર્તા સાંભળીએ અને એ વાર્તા વિશે વાતો કરીએ તો મજા પડે ને ! દસમા દાયકાના આરંભે આવી વાત કરવા માટે, ઠાકરસાહેબ સિવાય કોણ સાંભરી આવે ? એમને વાત કરી, એમણે મજાથી આવકારી અને કહ્યું - 'થોડા વર્ષો પહેલા આપણા ભગતસાહેબ આવી જ બેઠકો કરતા હતા.'

'એ બેઠક-મિલનનું નામ એમણે 'પાક્ષિકી' રાખેલું. પંદર દિવસે મળવાનું એટલે પાક્ષિકી, અને તમે કહો છો એમ જ કૃતિની રજૂઆત પછી, જેને જે અનુભવાયું હોય - એ કહે ! એમાં નાના-મોટા કોઈએ કાંઈ શેહશરમ કે ભાઈબંધીની પરવાય કરવાની નહીં ! અને બીજી પણ શરત હતી. સાંભળનારાં સૌએ કૃતિ વિશે કંઈક ને કંઈક કહીને એમનો પ્રતિભાવ આપવાનો જ ! અર્થાત્ હાજર રહેનારે માત્ર શ્રોતા નહીં, વિવેચક-આસ્વાદક પણ થવાનું જ.

'બસ, આમ જ... આવું જ કંઈક કરવું છે અમારે ! તો ઠાકરસાહેબ તમે, બધી વાર નહીં તો પણ સમયની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો આ બેઠકમાં આવશો ને !'

'જરૂર... જરૂર ! અને આપણે ભગતસાહેબ પાસેથી આ 'પાક્ષિકી' નામ પણ માગીએ, એ પણ રાજી થશે.' - નક્કી થયેલા સમયે ઠાકરસાહેબ ભગતસાહેબ પાસે લઈ ગયા. એમણે ઊલટભેર હા પાડી અને ઉમેર્યું - 'ક્યારેક હું પણ આવીશ.' બસ, પછી તો પાક્ષિકીની બેઠકો આરંભે, પરિષદમાં ભારતી ચલાવતી હતી એ 'અક્ષરભારતી ગ્રંથભંડાર'માં અને વરસ-બે વરસ પછી ઠાકરસાહેબ કઘા મુજબ પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં, પખવાડિયાને બદલે અઠવાડિયે, મોટા ભાગે શનિ અથવા રવિની સાંજે મળવા માંડી. એમાં ઠાકરસાહેબે નિયમિત આવે. સર્જકને નિરાંતે સાંભળે, પછી બેઠેલા સૌને ક્રમશઃ પ્રતિભાવ આપવા કહે. ચૂપ બેસતી સુધા પટેલનેય કંઈક ને કંઈક વાત કરવા આગ્રહ કરે, મનાવે. હર્ષદ ત્રિવેદી, બિપિન પટેલ, અનિલ વ્યાસ, પરેશ નાયક, કિરીટ દૂધાત, અરવિંદ જોશી, કંદર્પ દેસાઈ, સુવર્ણા, દીવાન ઠાકોર, હરીશ ખત્રી વગેરે મિત્રોની આ મંડળી ક્રમશઃ વ્યાપક થતી ગઈ અને ઠાકરસાહેબના અનુરોધનો સ્વીકાર કરીને ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, દિગ્વીશ મહેતા, ભગતસાહેબ, ભોળાભાઈ, મનેશચંદ્ર કંસારા, કિશોર રાવળ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા અને અજિત ઠાકોર પણ ઉમેરાયા.

એક સાંજે અનિલ વ્યાસે એની વાર્તા વાંચી. પ્રતિભાવ ને પ્રશ્નોત્તર થયા અને તેના સરવાળારૂપ સવાલ ઠાકરસાહેબે પૂછ્યો - વાર્તા રચાઈ જાય પછી તેના અંગત - પ્રથમ વાચને વાતો બની છે કે કેમ ? - એવો સવાલ મનોમન પુછાય ત્યારે શું કરો છો ? અનિલ ઉપરાંત હાજર હતા એ સૌ વાર્તાકારો એમની 'વાતો-વર્કશોપ'માં પહોંચી ગયા અને બધાએ ઊલટભેર, હોંશે-હોંશે એમની મૂલવણો વહેંચી.

અમરેલીના વિશિષ્ટ વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદીએ વાંચેલી વાર્તાએ ઠીક ઠીક લાંબી ચર્ચા જગવેલી. સૌની વાત સાંભળ્યા પછી વાર્તાકારે આપવાના પ્રતિભાવમાં એમણે એ મતલબનો ખુલાસો કર્યો કે આમ તો આ વાર્તા જરા ફરી લખવા જેવી તો છે જ, પણ મેં તો એ અહીં તમારા સૌની કસોટી કરવા જ વાંચી હતી. ઠાકરસાહેબે એના બખે હાથ મૂકીને, ‘મનમાં એમ હોય તોય એને આમ જાહેર ન કરાય હોં !’ – એટલું જ કહેલું. બેઠક પૂરી થઈ અને બહાર નીકળતા ઠાકરસાહેબને જનકે, એનો વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો અને પૂછ્યું – ‘તમને ગમે તો આપું !’

‘ગમે જ !’

‘તો લાવો, હું અંદર બે શબ્દો લખી દઉં.’

‘ના, એની જરૂર નથી. વાંચીને હું પત્ર લખીશ તમને અને સંગ્રહ રમેશભાઈને આપી દઈશ, એ તમને પહોંચાડશે.’

‘પણ એની જરૂર નથી.’

‘ભલે. તો હું કોઈ સારા વાચકને તમારા વતી ભેટ આપીશ.’

‘ના, એ તો મારું કામ ! તમારે થોડું કરાય ?’

હવે ઠાકરસાહેબનાં ભવાં તંગ થયાં, કહ્યું – ‘એમ કરીએ, આ વાર્તાસંગ્રહ, હું મારી ગરજે, આ મિત્રો પાસેથી, જ્યારે જરૂર હશે, માગી લઈશ, બરાબર ને ?’

‘પણ મારે તો તમને આ સંગ્રહ બે શબ્દો લખીને આપવો જ છે’ કહીને અંદર ઉતાવળે હાથે કંઈક લખીને, જનકે ઠાકરસાહેબનો હાથ પકડીને સંગ્રહ પકડાવ્યો. વળતો જ ઠાકરસાહેબે તેનો ઘા કરી દીધો ને બહાર ચાલ્યા ગયા. આ લખનારે સંગ્રહ લઈ, લૂછીને જનકને આપ્યો અને રઘુવીરભાઈ એને એક બાજુ દોરી ગયા.

પાક્ષિકીની બેઠક પતે પછી પરિષદની બહાર પણ વાતો થતી રહે. આશ્રમરોડના મથાળે ચા પિવાય. ક્યારેક વળી, ઠાકરસાહેબ ઓમલેટની લારી પરથી આવતી મઘમઘતી સુગંધ ઊંડે ઉતારીને બિપિનને પૂછે – ‘ઓમલેટ ખાઈશું ને ?’ વળતો જવાબ બે-ત્રણ દિશાઓથી મળે – ‘હા... હા... હા...’ પછીથી આ ચા અને ઓમલેટની લારીઓ પણ કમશ: પાક્ષિકીના ઉત્તરાર્ધનો અડો બની ગયેલી.

એક દિવસ વાતો પૂરી થવામાં હતી, આવજો-આવજો ચાલતું હતું ત્યાં ઠાકરસાહેબે અચાનક અવ્વલ દરજજાની દરખાસ્ત કરી – ‘આપણે ભોગીલાલ મૂળચંદનો મોહનથાળ ખાઈએ તો ?’ સાંભળતાંવેંત ભારતીએ કાંડાઘડિયાળ જોયું – સાડા દસ ! પણ બાકી બધાં તો તૈયાર. પહોંચ્યા તો જોયું – શેઠ બાજુમાં ઊભા

છે અને વાણોતર દુકાનનાં શટર પાડી રહ્યા છે. હવે ? પણ ઠાકરસાહેબ એટલે ઠાકરસાહેબ ! ધીમે પગલે વાણોતરની પાસે પહોંચ્યા, એના હાથમાં હતાં એ મસમોટાં તાળાં સામે જોઈ રહ્યા પછી લાડભર્યા અવાજે કહ્યું - ‘અરે ભાઈ ! અમે ભોગ્યાનો મોહનથાળ ખાવા આવ્યાં ને તમે તો...’

પેલા ભાઈ જમીન સાથે જાણે જડાઈ ગયા, શું કહેવું આમને ? પણ વળતું એમણે બાજુમાં ઊભેલા શેઠ સામે જોયું. એમણે હકારમાં આંખ હલાવી. મોહનથાળ તોળતી વખતે પેલા વાણોતર કહે - ‘સાહેબ, ગરમાગરમ... હજુ હમણાં જ ઠાર્યો છે હોં !’

અમે બધાં આતુર હતાં, મોહનથાળ ખાવા તો ખરાં જ પણ વિશેષ તો શેઠે શટર કેમ ખોલાવ્યાં એ મિશેય. મોટા ભાગે આવી પળે પૂછવાનું કામ અનિલનું. એણે જ પૂછ્યું - સામો શેઠનો જવાબ પણ મધમીઠો હતો - ‘આ દાદાજીયે કોઈ અસ્સલ અમદાવાદી, પોળના જ માણસ છે ! બાકી એ સિવાય કોઈ આમ બોલે ખરા ? અમારા વડદાદાને, આમ જીભે ચડેલા નામે સંભારે પછી તો અમારે...’ એ વાત પૂરી ન કરી શક્યા, પણ અધૂરી રહેલી વાત એમની આંખોએ કહી દીધી !

એ દિવસે ‘ભોગ્યાનો મોહનથાળ’ અદકો ભાવ્યો હતો અમને.

વર્ષો પૂર્વેની એક સાંજ. વિનોદભાઈ મેઘાણી પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં વાન ગોગનાં ચિત્રોની સ્લાઈડ્ઝ મોજથી, વાતો કરતા કરતાં બતાવે. ‘સળગતાં સૂરજમુખી’એ એનો અનુવાદ કર્યા પછી પણ વિનોદભાઈનો પીછો હજુ છોડ્યો ન હતો. જિજ્ઞાસુ શ્રોતા-પ્રેક્ષકોએ, ચિત્ર દોરાયાથી માંડીને, ચિત્રકારની મનોમયતા અને એને પ્રગટ કરતા પીળા-પીતવરણ રંગની નાનાવિધ છટાઓ માણી. કોઈ એક ચિત્ર વિશે દિલ ખોલીને વાત કરનારા વિનોદભાઈ, બીજું કોઈ ચિત્ર બતાવતી વખતે થઈ જાય જાણે જનમમૂંગા ! અને એમની, આ ચિત્ર જ બધું બોલશે-કહેશે - એવી કલારસિક શ્રદ્ધા ફળે !

પૂરી પંચોતેર મિનિટની એ દૃશ્યકથા પૂરી થતાં વિનોદભાઈએ કહ્યું, ‘કોઈને કંઈ પૂછવું હોય તો...’ પણ હાજર હતાં એ સૌ સ્પેલબાઉન્ડ વિનોદભાઈના ચહેરે પણ જાણે વાન ગોગ હળુ હળુ મલકતા હતા.

આભારદર્શનની બહુધા કંટાળાજનક નીવડતી વિધિ માટેના ફરજભાળ સાથે આ લખનાર ઊભો થયો પણ કશું-કંઈ બોલતા પહેલાં, સાથે બેઠેલાં સૌની સામે-સાથે નજર મિલાવવાની ટેવવશ આંખે લટાર મારી અને ઠાકરસાહેબ સાથે આંખ શું આંખ મળી. પલકવારમાં જે કશુંક પમાયું એનાથી પેલું ફરજભાન ભુલાયું અને બોલાઈ ગયું - ‘આજે આભારદર્શન ઠાકરસાહેબ કરશે.’

એ ઊભા થયા, જરા મલક્યા. માઈક સહેજ ઊંચું કર્યું અને જાણે કમલદલ ખૂલતાં જતાં હોય એમ એમણે, ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ, વાન ગોગની પીતવરણ-પ્રીતિ અને વિનોદભાઈએ રસાળ રીતે, વિરલ ચિત્રવિધિની કરાવેલી કલાત્મક સહેલગાહ – આ બધી વાતોને સાંકળી લઈને, પંદરેક મિનિટને સજીવન કરી દીધી. બહાર નીકળીને વિનોદભાઈએ મને કાનમાં કહ્યું - ‘આમણે તો આજની સાંજકલગીમાં ગમતું પીંછું સજાવી દીધું !’

□

વિદેહ મૂર્ધન્ય ગુજરાતી કવિઓની કાવ્યસૃષ્ટિમાં રસભીની યાત્રા કરાવતો કાર્યક્રમ ‘આપણો કવિતાવારસો’ પરિષદના ઉપક્રમે થતો. નિરંજન ભગત અને લાભશંકર ઠાકર કાવ્યપઠનની આગળ-પાછળ કવિ અને કવિતા વિશે, શ્રવણ-વાચન અને સ્મરણમૂલક મઝાની વાતો કરતા. શ્રોતાઓ પણ વળતા પ્રશ્નો પૂછીને વાતને વધાવતાં. ક્યા કવિની વાત થતી હતી તે પાકું યાદ નથી પણ મોટે ભાગે દલપતરામ હશે – ઠાકરસાહેબ એમની કૃતિનું પઠન કરતાં કરતાં ગરબી હતી તે ગાવા માંડ્યા. તાલતલ્લીન શ્રોતાઓ પણ ધીમે ધીમે એમને અનુસરતાં ગાવા લાગ્યાં.

અચાનક મારી બાજુમાં બેઠેલા એક વડીલે મારા ખભે હાથ મૂકીને ધીમા અવાજે કહ્યું – ‘આ લાભશંકર તો ગાવા માંડ્યા, ભગતસાહેબ નારાજ નહીં થાય ?’

એમની ચિંતા ખોટી નહોતી. ભગતસાહેબ કાવ્યાસ્વાદ માટે પઠનને જ પર્યાપ્ત ગણે, કાવ્યગાનની જરૂર ન જુએ. મેં પેલા વડીલને જરા રાહ જોવા કહ્યું. કાર્યક્રમ આટોપાયો પછીય પેલા વડીલ મળ્યા. એમની ચિંતાનું સ્થાન જિજ્ઞાસાએ લીધું હતું, – ભગતસાહેબે ચલાવી કેમ લીધું ? લા.ઠા.ને રોક્યા કેમ નહીં ?

મને, વાતને જરા હળવાશથી લેવાનું મન થયું. એમને પૂછ્યું – ‘ભગતસાહેબને મળવું છે ?’

‘હા, પણ વાત તમારે કરવાની હોં !’

‘પણ આ ચિંતા-જિજ્ઞાસા તમારી છે – એમ તો કહ્યું ને ?’

‘હા.’

ભગતસાહેબને વાત કરી. સાંભળીને એમણે વારાફરતી પેલા વડીલ અને મારી ઉપર આંખ માંડી. મારી નચિંત આંખ કદાચ વાંચી લઈને હળવે રહીને પૂછ્યું – ‘લાભશંકર ગરબી ગાતા હતા ત્યારે તમને મઝા પડી ને ! તમારી એ મોજ-મઝામાં મારે કંઈ વચ્ચે અવાય ?’

‘પણ લાભશંકરભાઈએ આમ કરાય ?’

‘આ સવાલ તો એમને જ પૂછવો જોઈએ ને ?’

સદ્ભાગ્યે વાત સાંભળતાં ઠાકરસાહેબ પોતે જ આવ્યા અને ભગતસાહેબે પેલી ચિંતા-જિજ્ઞાસા એમને પહોંચાડી. એમણે તો બસ, આટલું જ કહ્યું : ‘કાવ્યપઠન કરતાં કરતાં ગાવાનું મન થયું ને ગાતાં-ગાતાં મઝા પડી એટલે... એટલે...’

□

ઠાકરસાહેબનું દવાખાનું લગભગ એક વાગ્યે બંધ થાય. જોકે એ તો દર્દીઓ માટે, મળવા આવેલા દર્દીરૂપ મિત્રો સાથેની બેઠક તો પછી પણ ચાલે.

એવી જ એક બેઠકમાં ઠાકરસાહેબ ઇમ્પ્રોવાઇઝેશન રૂપે રીતે એમણે મિત્રોની ભાગીદારીથી રચેલાં નાટકોની વાત કરતા હતા. ને અચાનક એમની ચેમ્બરનું બારણું ખૂલ્યું અને એક ટાલવાળા વડીલ અંદર આવ્યા. ઠાકરસાહેબ કશુંય બોલ્યા વિના એમને તાકીને જોઈ રહ્યા. વડીલે પૂછ્યું – ‘અંદર આવું ?’

‘આવી ગયા પછી પૂછવાનું ?’

‘પણ... પણ...’

ઠાકરસાહેબે નકારમાં ડાબો હાથ ઊંચો કર્યો અને જમણા હાથે કોલબેલ વગાડ્યો. એમના રિસેપ્શનિસ્ટ ભાઈ ખમચાતાં-ખમચાતાં અંદર આવ્યા.

‘આમને કેમ અંદર...’

‘મैं એમને બહુ કહ્યું, હાથ જોડ્યા, આડો ઊભો પણ રહ્યો તોય ન માન્યા તે... વડીલ છે એટલે બીજું તો હું શું કરું ?’

‘વડીલ, હવે હું હાથ જોડું ?’

‘પણ સાહેબ, મારે બે મિનિટ જ વાત...’

‘ના, એક મિનિટ પણ નહીં’ – કહેતાં ઠાકરસાહેબ ઊભા થયા ને ઉમેર્યું, ‘તમે બહાર જાઓ છો કે હું જાઉં ?’ – એમની તંગ પણછ સમી ખેંચાયેલી નેણ જોઈને પેલા વડીલ હટી ગયા.

એ વેળા તો નહીં પણ પછી અનુકૂળતાએ આ મુદ્દે વાત કરેલી ત્યારે ઠાકરસાહેબે કહ્યું હતું, ‘બે મિનિટમાં મારું-તમારું કંઈ ખાટુંમોળું થઈ જવાનું ન હતું પણ અહીં આવનાર બધાંએ શિસ્ત તો પાળવી જ પડે ને !’

□

પરિષદના કાર્યકાળનાં મારાં છેલ્લાં વર્ષોમાં સાંજે સાડા પાંચની આસપાસ ઠાકરસાહેબ આવે. પહેલાં એ અક્ષરભારતી ગ્રંથભંડારમાં જાય અને ભારતી સાથે પાક્ષિકીની વાતો કરે. છ વાગે હું નીચે આવું એટલે મિત્ર રઘુરાજ યાદવ ત્રણ ખુરશીઓ મેઘાણી પ્રાંગણમાં લીમડાની નીચે મૂકે. એ પણ અમારી આ બેઠકોથી પરિચિત એટલે સામેથી જ પૂછે – ‘આધ-પૌન ઘંટે કે બાદ ચાય લે આઉં ન ?’ ઠાકરસાહેબ, એની

ચા પણ લઈ આવવાનું અચૂક યાદ અપાવે.

પછી અમારી ગોષ્ઠિ જામે. વાતનો વિષય કશો નક્કી નહીં. નર્ચો સ્વૈરવિહાર થાય, અનાયાસ, ઠાકરસાહેબ એમની કિશોરકાલીન વિ-ગત વાતો કરે, લોકશાળા-લોકભારતીમાંના મારા અભ્યાસની વાતો ભાવભર્યા પ્રશ્નો પૂછીને કઢાવે, ભારતીને પણ, આ ઝાલાવાડી બામણ સાથે ફાવે તો છે ને ? એવા સવાલ પૂછીને ચૂપ ન બેસવા દે ! ભારતી પણ અમને ત્રણેય બહેનોને આવાં ઝાલાવાડી જ મળ્યાં છે એમ કહેતાં હસી પડે ! બસ, આમ સ્થળકાળ પરહરીને અમે એમની સાથે વીતેલાં વર્ષોમાં વિહરીએ.

ક્યારેક ઠાકરસાહેબ ન આવી શકે તો ફોન કરીને ઘેર બોલાવે. કુમુદબહેન પણ અમને મિત્ર ગણે. પણ એક વાર શું થયું – ખબર નહીં પણ મેં એમને, મારી ટેવ – વડીલ મિત્રોના પત્ની તો મારાં ભાભી જ ગણાય ને – મુજબ કહ્યું – ‘ભાભી, આજે ચા રહેજ વહેલી પીવી છે, મળશે ને ?’

મારી આવી લાડભરી વાતનો જવાબ તો કોરાણે રહ્યો ને એમણે સાવ અણધાર્યો ઊધડો લીધો – ‘તમારે મને ભાભી કહેવાય ?’ મારી તો સાવ બોલતી બંધ. ભારતી પણ સાશ્ચર્ય કુમુદબહેન તરફ જોઈ રહી. તો એનોય વારો પડ્યો –

‘આમને કાંઈ ખબર પડે છે – કોને શું કહેવાય ? તમેય કંઈ શીખવ્યું લાગતું નથી !’

‘પણ... પણ...’ હું માંડ માંડ આટલું બોલી શક્યો.

‘પણ... પણ... શું કરો છો ? જે બેન થાતી હોય એને ભાભી કે’વાય ? આપણા જયંતીલાલ તુલસીરામ દવે તમારા શું થાય ?

‘વિશ્વરથ’ તો મારા દાદા થાય.’ દાદાએ ગઝલકાર રૂપે આ તખલ્લુસ રાખેલું.

‘તમારા એ દાદા મારા મામા થાય છે. હવે બોલો હું તમારી બેન થાઉં કે ભાભી ?’

મોસાળ મોટા થયેલા મને પિતૃકુળની બહુ કંઈ ગતાગમ નહીં તોય મેં પૂછ્યું – તમે મારાં કાન્તાબાના...’

‘ના, એમ સાવ સીધી નહીં, એક પેઢી આઘી પણ એમની ભાણી તો ખરી જ ને ?’

હું વળતો જ ઊભો થયો. નીચું નમીને પગે લાગ્યો ને એમનો હાથ પકડીને કહ્યું – ‘હવે ભૂલ નહીં કરું મોટાં બેન !’

મારી સાથે ભજવાતા આ નાટકને જોઈ રહેલા ઠાકરસાહેબે કહ્યું, ‘મોટાં બેન નો કે’વાય, ઝાલાવાડી છો તે મોટી બેન કહો !’

સર્જકતા-વર્ધનના સિદ્ધાંતો | પ્રદીપ ખાંડવાળા

કલામાં નિયમો હોઈ શકે એમ હું માનતો નથી પણ સિદ્ધાંતો હોઈ શકે. એક પ્રસિદ્ધ કથન સાથે થોડીક છૂટછાટ લઈને કહું તો નિયમ કલા-સર્જનની વિષકન્યા છે. સિદ્ધાંત મારે મન નિયમ નથી પણ એક નુસખો જ છે જેને ઉચિત સંજોગોમાં ઉચિત રીતે વાપરવાથી કલાનું નિર્માણ કદાચ વધુ અસરકારક થઈ શકે. આ લેખમાં કવિતામાં સર્જકતા-વર્ધન કઈ રીતે થઈ શકે એના સિદ્ધાંતોની થોડીક ચર્ચા કરી છે.

આધુનિક સર્જનશાસ્ત્રમાં સંશોધનને આધારે સર્જકતા-વર્ધનના ઘણા સિદ્ધાંતો જડી આવ્યા છે. આ સિદ્ધાંતો કવિતા અને અન્ય સાહિત્યમાં પણ સર્જકતા-વર્ધન કરી શકે એમ હું માનું છું. આમાંના થોડાક સિદ્ધાંતો રજૂ કરું છું :

૧. કોઈ પણ કોયડાને કે મુદ્દાને જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી જોવાથી એને ઉકેલવાના કાર્યમાં સર્જકતા વધી શકે છે. આપણા દેશની વસ્તી ઘણી મોટી છે. વસ્તી-નિયંત્રણ માટે માત્ર આર્થિક વિકલ્પો ન જોતાં સામાજિક, માનસિક, સાંસ્કૃતિક અને તકનીકી અભિગમોને ધ્યાનમાં રાખીને વિકલ્પો શોધીએ તો સર્જનાત્મક અને સક્ષમ વિકલ્પો જડી આવવાની વકી વધી જાય.

૨. સર્જકતા વધારવા માટે વિકલ્પો શોધતી વખતે બને તેટલા વધુ વિકલ્પો શોધી કાઢવા જોઈએ અને શોધવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન કોઈનું પણ મૂલ્યાંકન ન કરવું જોઈએ. મોટી માત્રામાં વિકલ્પો શોધાયા પછી જ દરેક વિકલ્પનું ધ્યેય-આધારિત મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. આ brainstormingનો સિદ્ધાંત છે.

૩. સર્જકતા વધારવા પ્રચલિત વિકલ્પથી ઊંધો કે વિપરીત વિકલ્પ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવી પ્રક્રિયાથી માનસિક ઘરેડ - mental rut - નષ્ટ થાય છે જેના વડે નવીન ઉપાયો જડી આવવાની શક્યતા વધી જાય છે.

૪. સર્જકતા વધારવા ઉચિત વિકલ્પ શોધાયા પછી એનું અમુક પ્રશ્નો વડે મૂલ્યવર્ધન કરવું જોઈએ. આ પ્રશ્નોમાં ખાસ છે : શોધાયેલા વિકલ્પમાં શું ઉમેરી શકાય જેથી એની ગુણવત્તા વધી જાય; એ જ કારણે શું બાદ કરી શકાય; વિકલ્પના બીજા કયા વપરાશ માટે એને થોડોક બદલી શકાય; વિકલ્પની ભાતમાં કોઈ બદલાવ લાવી

શકાય જેથી એની ગુણવત્તા વધારી શકાય; બીજી કઈ વધુ અસરકારક રીતે વિકલ્પનો ઉપયોગ થઈ શકે; વગેરે.

૫. સર્જકતા વધારવા, વિકલ્પો શોધતી વખતે વિકેન્દ્રાભિમુખ વિચારપ્રક્રિયાનાં ઓજારોને વાપરવાં જોઈએ, જેમ કે કલ્પનો, પ્રતીકો, સાદશ્યો, તરંગો, મિથ અને વિરોધાભાસો. એની પછી ચૂંટાયેલા વિકલ્પને વધુ અસરકારક બનાવવા કેન્દ્રાભિમુખ વિચારસરણીનાં ઓજારોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, જેમ કે તાર્કિક વિશ્લેષણ, જેનાથી ધ્યેય-કેન્દ્રિત ઔચિત્ય વધે.

૬. જે પરિચિત કે અપેક્ષિત છે તેને અપરિચિત કે અનપેક્ષિત બનાવવું જોઈએ (જેને અંગ્રેજીમાં વિક્ટોર શકોવસ્કી defamiliarization કહે છે) અને જે અપરિચિત કે અનપેક્ષિત છે એને પરિચિત કે અપેક્ષિત બનાવવું જોઈએ (familiarization). દાખલા તરીકે, ટી. એસ. એલિયટે એના દીર્ઘકાવ્ય ‘The Love Song of J. Alfred Prufrock’માં કોંડી કપને જીવનના માપદંડ તરીકે જોયો છે; આ જે પરિચિત છે એને અપરિચિત રીતે જોવાનું થયું. એ જ કાવ્યમાં મત્સ્યકન્યાઓના ગાનને એમણે સામૂહિક હર્ષ-ગીત તરીકે જોયું છે. તો આ થયું અપરિચિતને પરિચિત રીતે જોવાનું.

સર્જકતાનો છઠ્ઠો સિદ્ધાંત સર્જનાત્મક કાવ્યનાં નિર્માણ માટે બહુ મહત્ત્વનો છે. કાવ્યનિર્માણમાં પરિચિતતા કે અપેક્ષિતતા અને અપરિચિતતા કે અનપેક્ષિતતાના ખેલથી સર્જકતા વધે છે. સર્જનાત્મક કાવ્ય-સર્જનને માટે છઠ્ઠા સિદ્ધાંતના થોડાક પેટા-સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે વિચારી શકાય :

૧. જે પરિચિત કે અપેક્ષિત છે અને અપરિચિત કે અનપેક્ષિત રીતે દર્શાવવું.
૨. જે અપરિચિત કે અનપેક્ષિત છે એને પરિચિત કે અપેક્ષિત રીતે દર્શાવવું.
૩. એક પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકને બીજા અપરિચિત કે અનપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટક સાથે, ખાસ કરીને સૂચનથી જોડવું.
૪. એક પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકનું બીજા પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકનું અનપેક્ષિત, ખાસ કરીને સૂચન વતી જોડાણ કરવું.
૫. અપરિચિત કાવ્ય-ઘટકોનું અપરિચિત કાવ્ય-ઘટકો સાથે અનપેક્ષિત જોડાણ કરવું.

૬. પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકોની એવી ગૂંથણી કરવી જેનાથી સમગ્ર કૃતિ અંતે એક અનપેક્ષિત પ્રતીક બની રહે.

આવા પેટા-સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખવાથી કૃતિમાં સર્જકતા વધી શકે છે; પણ, સર્જનને ઉત્તમ બનાવવા એમને અસરકારક રીતે વાપરવા જોઈએ. એટલે કે સૌંદર્યશાસ્ત્રના જે સિદ્ધાંતો અને અલંકારો ગણાયા છે, એમનો ઉચિત ઉપયોગ થવો.

જોઈએ; જેમ કે, વકોક્તિ, શ્લેષ, વ્યંજના અને સંકેત, લયનો ઉચિત ઉપયોગ, વગેરે.

આ પેટા-સિદ્ધાંતો ઉદાહરણોથી વધુ સ્પષ્ટ થશે. આ ઉદાહરણો મુખ્યત્વે ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી અંગ્રેજીમાં કરાયેલા મારા અનુવાદોમાંથી લીધાં છે. આ અનુવાદો મારા પુસ્તક 'Beyond the Beaten Track : Offbeat Poems from Gujarat'માં સમાવિષ્ટ કરાયેલા છે. એ પુસ્તકમાં મેં સર્જકતા-પ્રધાન અને મને કાવ્યાનંદ પ્રદાન કરતાં ૨૦૦થી વધુ ગુજરાતી કાવ્યો પસંદ કરી એમના અંગ્રેજીમાં કરેલા મારા અનુવાદ આ પુસ્તકમાં મૂક્યા છે. એમાં નરસિંહથી માંડીને આજના ૧૦૦થી ઉપર કવિઓની કૃતિઓ સમાવેલી છે.

પહેલો પેટા-સિદ્ધાંત એ છે કે જે પરિચિત કે અપેક્ષિત છે એને અપરિચિત કે અનપેક્ષિત રીતે દર્શાવવું. Beyond the Beaten Trackમાં પરિચિત વિષયવસ્તુઓ, દષ્ટિબિંદુઓ, રૂપકો, કલ્પનો, પ્રતીકો વગેરેને અપરિચિત રીતે મૂકવાના અનેક દાખલા મળી આવશે. દાખલા તરીકે 'રાજ્ય-વ્યવસ્થા'નો વિષય બધાને સુવિદિત છે. પણ 'ગાંડી રાજ્ય-વ્યવસ્થા' ? આપણી કવિતાને ધ્યાનમાં રાખી પરિચિત વિષયવસ્તુઓને અપરિચિત રીતે દર્શાવતા બીજા દાખલા છે : ગાંડો સમાજ, આસ્થાનો હાલમડોલમ પાયો, મૃત્યુ એક જાતની કોમેડી, પોતાની અસ્મિતાથી વિખૂટા થવું, દબાયેલી અસ્મિતાનો હુંકાર અને સર્રિયલ જગત.

આપણી પારંપરિક કવિતામાં મુખ્યત્વે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય, ઈશ્વર-ભક્તિ, શૃંગાર-વિરહ-વેદના, દેશભક્તિ, સામાજિક અન્યાય, નૈતિક મૂલ્યો અને પરચૂરણ આનંદો અને દુઃખોને ન્યાય અપાતો હોય છે. આવી કવિતામાં પથ્થર, ભીંત, વંદો, વેશ્યા, ટેલિફોન, છત્રી, એશ ટ્રે, સુકાતી નદી, કીડી, બિલાડી, શાહમૃગો, પતંગ, બાબાગાડી, મોટરમાં પાછળ જોવાનો અરીસો, અને ખમીસ જેવા વિષયો તો લગભગ નિષિદ્ધ ગણાય. Beyond the Beaten Trackમાં અનુવાદ માટે પસંદ કરાયેલા આવા વિષયો પહેલા પેટા-સિદ્ધાંતના બીજા દાખલાઓ છે.

એ પુસ્તકમાં અપરિચિત દષ્ટિબિંદુઓવાળા થોડા દાખલા આ પ્રમાણે છે : નગરનો અનિવાર્ય દેહાંત, સ્નાતક થવું એટલે એક ઘરેડમાં પડી જવું, મહાઉત્પાત આપણા યુગની નિયતિ, કલાનો વાણિજ્ય પર વિજય, લડાયકતા એટલે જીવન વિતાવવાની ગમતી રીત અને જનકજનનીની બાળક માટેની દેખભાળ એટલે બાળકના વિકાસને અવરોધતી પ્રક્રિયા. આ બધા પણ પહેલા પેટા-સિદ્ધાંતનાં ઉદાહરણો છે.

આ જ પુસ્તકમાં અપરિચિત રૂપકો, કલ્પનો અને પ્રતીકોનાં આ રહ્યાં થોડાં ઉદાહરણો : રાજાની વિવેકબુદ્ધિનું નિયંત્રણ કરતી શેરડી, મહાત્માજીની સૂર્ય-કિરણોથી ચમકતી ટાલ, મટુકીમાં હરિને વેચવા ચાલતી ભરવાડણ, નગર ઊપડે પણ રસ્તાને

ખબર ન પડે એમ જવાનું, કોમી હુલ્લડ વખતે ઊંઘતા પકડાયેલો ઈશ્વર, હાવ-ભાવ કરતા પડછાયાઓ એટલે દંભી વ્યક્તિઓનું જુલૂસ, લોકશાહીને થયેલી સત્તાની ગાંઠ અને પાણીના આકારોમાં સહજ રીતે બદલાતો જતો માણસ. આ બધા પણ પહેલા પેટા-સિદ્ધાંતના દાખલા છે.

આવાં વિચિત્ર લાગતાં કે ગુજરાતી કવિતામાં પ્રમાણમાં ઓછાં ખેડાયેલાં વિષયવસ્તુઓ, દષ્ટિબિંદુઓ, રૂપકો, કલ્પનો, વિરોધાભાસો અને પ્રતીકોને ઉપયોગમાં લેતાં એક કાવ્યનો દાખલો આપું. રાવજી પટેલનું જાણીતું ગીત છે :

મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

મારી વે'લ શંગારો વીરા, શગને સંકોરો

રે અજવાળાં પહેરીને ઊભા શ્વાસ !

મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

પીળે રે પાંદે લીલા ઘોડા ડૂબ્યા;

ડૂબ્યા અલકાતાં રાજ, ડૂબ્યા મલકાતાં કાજ

રે હણહણતી મેં સાંભળી સુવાસ !

મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

મને રોકે પંછાયો એક ચોકમાં;

અડધા બોલે ઝાલ્યો; અડધો ઝાંઝરથી ઝાલ્યો

મને વાગે સજીવી હળવાશ !

મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

આ કાવ્યમાં વિષય તો અપેક્ષિત મૃત્યુનો છે પણ એને લગ્નના સંદર્ભમાં જોવાથી એ અપરિચિત અને અનપેક્ષિત બને છે. મૃત્યુ સાથે લગ્ન અને લગ્નને સંબંધિત વાગતી સજીવી હળવાશ એ એક વિચિત્ર થીમ અને અનપેક્ષિત દષ્ટિબિંદુ છે. 'પીળે રે પાંદે લીલા ઘોડા ડૂબ્યા; / ડૂબ્યાં અલકાતાં રાજ, ડૂબ્યાં મલકાતાં કાજ / રે હણહણતી મેં સાંભળી સુવાસ !' એક અદ્ભુત કલ્પન છે જેમાં લીલા ઘોડા, ડૂબતાં રાજ, હણહણતી સુવાસ જેવાં વિચિત્ર પણ મનોહારી રૂપકો અને પ્રતીકો છે.

બીજો પેટા-સિદ્ધાંત છે જે અપરિચિત કે અનપેક્ષિત છે એને પરિચિત કે અપેક્ષિત રીતે દર્શાવવું. રહસ્યકથાઓમાં આ સિદ્ધાંતનો બહોળો ઉપયોગ થતો હોય છે. એમાં અનપેક્ષિત અને રહસ્યમય ઘટનાઓનો વિસ્તાર કર્યો હોય છે અને પછી રહસ્યનો વિશ્વસનીય ઉકેલ લાવવાનો અંતે પ્રયાસ કરાયો હોય છે. સંદિગ્ધ વસ્તુની વ્યાખ્યા આપવામાં પણ આ પ્રયાસ હોય છે. કવિતામાં પણ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ જોવા મળે છે. શૈલેષ ટેવાણીનું લઘુકાવ્ય આ પ્રમાણે છે : વાદળી ગુપચુપને / ખીલતી કળીઓ / બીડી દે છે પાંખડીઓમાં.

વાદળી ગુપચુપ ? એ તો કંઈક અજાણ્યું ! પણ પછી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાગમાં પ્રાતઃકાળની નીરવતામાં કળીઓના ખીલવાની આ વાત છે. આ કાવ્યમાં કવિએ સિદ્ધતથી જે અપરિચિત લાગે એને પરિચિત કરી દીધું.

ચંદ્રકાન્ત શેઠનું કાવ્ય ‘આકાશનો સોદો’માં પણ આરંભે તો આવું જ કંઈક અનપેક્ષિત આલેખાયું છે જેના પછી કશુંક અપેક્ષિત કે પરિચિત બને છે. કાવ્યની પહેલી પંક્તિ જોઈએ :

‘સાંકડી શેરીમાં આકાશ વેચતા નીકળેલો હું ! / મને સાંકડી શેરીના લોકોએ ગાંડો માન્યો, / મારો હુરિયો બોલાવ્યો, / મને ધક્કે ચઢાવ્યો, / મને પથ્થર માર્યા, / મારાં લૂગડાં ફાડ્યાં, / મારી મુઠ્ઠી છોડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, / પણ આકાશ ઓછું જ હોઈ શકે મુઠ્ઠીમાં ?’

આકાશ તો કંઈ વેચાતું હશે ? આ તો સાવ ગાંડપણ ! પણ આવા ગાંડપણનો નતીજો આપણને પરિચિત છે : મારપીટ કે પથ્થરમારો !

ત્રીજો પેટા-સિદ્ધાંત છે જે પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટક છે એને અપરિચિત કે અનપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટક સાથે, ખાસ કરીને સૂચન વતી જોડવું.

લીના ત્રિવેદીનું સત્તરિયું છે : મંજિલ આવી. / અહીં લાવતી કેડી / ભુલાઈ ગઈ. આ કાવ્યમાં મંજિલના આવવાની વાત પરિચિત છે. પણ ત્યાં સુધી પહોંચાડતો રાહ ભૂલી જવો એ આશ્ચર્યની વાત થઈ. ક્ષણિક સફળતામાં વીતી ગયેલા પથરીલા ભૂતકાળના નકારની વાત કવયિત્રીએ મંજિલ અને કેડીને પ્રતીકાત્મક બનાવી સૂચનથી બતાવી છે.

બીજો દાખલો છે કંદર્પ ત્રિવેદીનું સત્તરિયું : ‘ક્ષુદ્ર અવાજ / પડઘો જઈ ધૂજવે / પહાડ કાયા’.

આ કાવ્યમાંના ક્ષુદ્ર અવાજમાં કંઈ નવીનવાઈ નથી. પણ એનું જોડાણ છે ધૂજતી પહાડ કાયા સાથે જે આપણને અભિભૂત કરી દે છે – શું કવિ એક એવા પ્રચંડ રોષના ઉગમસ્થાનની વાત કરી રહ્યા છે જેનાથી ભલભલા નેતાઓ થયરી જાય ?

ત્રીજા દાખલા તરીકે હયાતી દરમિયાન જર્મનીમાંની બર્લિન વોલ દમનકારી તાનાશાહી અને લોકશાહી વચ્ચેના ભેદનું પ્રતીક બની ગઈ હતી. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાના કાવ્ય ‘બર્લિન વોલ’માં આરંભે કવિ એની સાથે સંકળાયેલા ભયને દર્શાવે છે :

‘હું બર્લિનમાં છું ? બર્લિન ક્યાં છે ? / અહીં છે કે ત્યાં છે ? / કે બર્લિન દીવાલમાં છે ? / કે દીવાલ મારામાં છે ? કે બર્લિન મારામાં છે ?.... ગભરાયેલો હું દીવાલ નજીક પહોંચું છું.’

પછી બર્લિન વોલ જે હિંસક તાનાશાહી માટે પ્રતીકાત્મક બની છે એનું કવિ

વિવરણ કરે છે : 'થોડાક યુનિફોર્મનો સંચાર / ગળા ફરતે જોરથી પવનની ભીંસ.
/ પગના નળામાં ભારેખમ સીસું. / નાળચા સાથે / તાકી રહેલી આંખો અનેક, દૂરથી.'

છેલ્લે જ કવિ અનપેક્ષિત રીતે આપણને સાંત્વન આપે છે : 'જોતજોતામાં /
કશાય નડતર વગર / ઊડીને આ બાજુ આવતું રહ્યું / એક સપાટે / એક પંખી
ટહુકતું. / એનું ગીત ઢળ્યું / ન આ બાજુ / ન ઓ બાજુ / ચારે બાજુ.'

સર્જકતા-વર્ધનનો ચોથો પેટા-સિદ્ધાંત છે એક પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકનું
બીજા પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટક સાથે અનપેક્ષિત, ખાસ કરીને સૂચન દ્વારા
જોડાણ કરવું.

ધીરુ પરીખના એક સત્તરિયાનું ઉદાહરણ લઈએ : મૂછ હલાવે / વંદો : પાછળ
સ્થિર / ગરોળી ટાંપે.

મૂછ હલાવતો વંદો, જાણે કે મગરૂર ન હોય એવો, ઘણાએ જોયો હશે. જંતુને
ગળવા ટાંપતી ગરોળીને પણ ઘણાએ જોઈ હશે. પણ એ બંનેને આ નાનકડા કાવ્યમાં
જોડતી - અશબ્દ રીતે સૂચવેલી - વિનાશક ક્ષણ અનપેક્ષિત છે, આપણને ધ્રાસકો
પહોંચાડે એવી છે અને પ્રકૃતિની હિંસકતાનો આપણને અહેસાસ કરાવે છે.

ફિલિપ ક્લાર્કનું સત્તરિયું છે : ખવાતી ઈંટ / પાયાની, ફરકતી / ટોચે ધજાઓ.

ઇમારત જૂની થાય એટલે એના પાયાની ઈંટ ખવાતી જાય એમાં કોઈ નવીનભાઈ
નથી; અને નથી ઇમારતની ટોચે ફરકતી ધજાઓની વાત. પણ એ બેના અશબ્દ રીતે
કરાયેલા અનપેક્ષિત જોડાણથી આપણને ધક્કો લાગે છે. એ જોડાણમાં વિરોધાભાસ
છે - સડા ઉપર પડદો ઢાંકી દીધો હોય એવી આપણને સંવેદના થાય છે, સંસ્થાની
કે દેશની કે દેશના કોઈ મોટા અંગની દુર્ગતિનું સૂચન થાય છે.

કાવ્યમાં સર્જકતા વધારવા માટે અપરિચિત કાવ્ય-ઘટકોનું અપરિચિત ઘટકો સાથે
અનપેક્ષિત જોડાણ કરવું એ પાંચમો પેટા-સિદ્ધાંત છે.

હસમુખ રાવળનું કાવ્ય 'આજે' આ પેટા-સિદ્ધાંતનું ઉદાહરણ છે. કાવ્ય છે : આજે
/ વૃક્ષ વગરનાં વૃક્ષ ઊગે જાય છે. / માળા વિહોણા માળા / ડાળીઓમાં રચાતા
જાય છે; વસંત વિહોણી વસંત, / પંખી વગરનાં પંખીથી / કલરવે છે. / અત્ર-તત્ર-
સર્વત્ર / મઘમઘે છે / ને / હું વગરનો હું / ગાયે જાઉં છું.

વૃક્ષ, માળા, ડાળીઓ, વસંત, પંખીઓ, ગીત - આ બધાં વસંતોત્સવના
વાતાવરણનાં સૂચક છે. પણ કાવ્યમાં પાંચ અસંભવ અને અસંબંધિત લાગતી સ્થિતિઓ
વર્ણવી છે : વૃક્ષ વગરનાં વૃક્ષ, માળા વગરના માળા, વસંત વગરની વસંત, પંખી
વગરનાં પંખી, અને 'હું' વગર 'હું'. વસંતનો મઘમઘાટ અને વસંતનો અભાવ ? શું
આ 'નેતિ, નેતિ'નો ખેલ છે કે સ્મશાનવત્ પ્રકૃતિનો ? આ વસંતની ઘેલછા છે કે

એનો નિષેધ ? અને છતાં આ બધાં હ્રાસનો સંબંધ કાવ્ય-નાયકના વિસરાઈ ગયેલા 'સ્વ'માંથી ઉદ્ભવતા ગીતાનંદથી અનપેક્ષિત રીતે સ્થપાઈ જાય છે.

સર્જકતા-વર્ધનના છહા પેટા-સિદ્ધાંત પ્રમાણે પરિચિત કે અપેક્ષિત કાવ્ય-ઘટકોની એવી ગૂંથણી કરવી જેનાથી અંતે સમગ્ર કૃતિ અનપેક્ષિત પ્રતીક બની રહે.

રાજેન્દ્ર પટેલનું કાવ્ય 'બાપુજીનું પહેરણ' આ સિદ્ધાંતને ઉજાગર કરે છે :

'આ ધૂળેટીએ / રંગાઈ જવાના ડરે / બાપુજીનું જૂનું પહેરણ પહેર્યું. / અને એમના શબ્દો યાદ આવ્યા : / દીકરા, પહેરણ ભલે સાંધેલું હોય / પણ ચોખ્ખું રાખજે. / દિવસભર રંગાઈ ગયા પછીયે / પહેરણ ખરે જ ચોખ્ખું, / હળવું, કપાસના ફૂલ જેવું લાગતું હતું / સાંજ પડે સમજાયું / કે આ પહેરણ તો / ના પહેરીનેય પહેરાય એવું, / અને એક વાર પહેર્યા પછી / ક્યારેય ન ઊતરે એવું હતું. / સવારે રોજની જેમ / ઇસ્ત્રીબંધ નવું ખમીસ પહેર્યું / તોય લાગતું રહ્યું કે / પેલું પહેરણ તો જાણે / હાડમાં હાજરાહજૂર છે !'

સામાન્ય રીતે સ્વર્ગસ્થ પિતાનું પહેરણ યાદગીરી તરીકે જ મહત્ત્વ ધરાવતું હોય છે. પહેલી કડીમાં તો એમ લાગે કે કાવ્યના નાયક માટે આ પહેરણ એક મામૂલી વસ્તુ છે જેનો ઉપયોગ ધૂળેટીમાં થાય તો એનું સારું લૂગડું રંગાઈ જતાં બચી જાય. કાવ્યમાં ધીમે ધીમે આ પહેરણનું મહત્ત્વ કાવ્ય-નાયક માટે વધતું જાય છે. અંતે એનું સારું મહત્ત્વ કાવ્ય-નાયકને સમજાય છે. આ કાવ્યમાં બાપુજીનું પહેરણ સમગ્ર કાવ્ય વાંચ્યા પછી જ સ્વર્ગસ્થ પિતાના આદર્શનો અંતર્ગત થયેલો વારસો છે એની કાવ્યનાયકને પ્રતીતિ થાય છે અને કાવ્ય આ વારસાનું પ્રતીક બની જાય છે.

જે સિદ્ધાંતો મેં રજૂ કર્યા છે એ માત્ર કવિતાને જ લાગુ પડે એમ હું નથી માનતો. કોઈ પણ સર્જનાત્મક લખાણ હોય - પછી તે નિબંધ હોય કે વાર્તા હોય કે નાટક હોય - એને પણ લાગુ પડે એમ હું માનું છું. હું ઇચ્છું છું કે આ લેખના વાચકો આવા સિદ્ધાંતોની શોધ આગળ વધારે. આ લેખ પર વાચકો પ્રતિભાવ આપે તો ગમશે.

કવિકુલગુરુ રવિ ઠાકુરની એક નાનકડી રચના ચિત્તના ગોખમાં ઝળહળવા માંડે છે.

અસ્ત જાતા રવિ પૂછતા અવનિને :

‘સારશો કોણ કર્તવ્ય મારાં ?’

સાંભળી પ્રશ્ન એ સ્તબ્ધ ઊભા સહુ

મોં પડ્યાં સર્વનાં સાવ કાળાં

તે સમે કોડિયું એક માટી તણું

ભીડને કો’ક ખૂણેથી બોલ્યું :

‘મામૂલી જેટલી મારી ત્રેવડ, પ્રભુ !

એટલું સોંપજો, તો કરીશ હું.’

દર્શકદાદા હવે આપણી વચ્ચે નથી એટલે મનસુખભાઈના સંદર્ભે આ કાવ્ય સાંભર્યું હશે ? હા, કદાચ એમ જ હશે. બે નવેમ્બર ઓગણીસો બેતાલીસના નેસડી (તા. સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી)માં જન્મેલા સન્મિત્ર મનસુખલાલ મોહનલાલ સલ્લાની વાત માંડું એ પૂર્વે રવિબાબુનું આ ‘કોડિયું’ પ્રગટી ઊઠે તે અકારણ તો નહીં જ.

આ માણસ સતત અધ્યયન-અધ્યાપનરત રહીને શબ્દનો સહવાસ કરતો રહ્યો છે ને અંધકાર ઉલેચતો રહ્યો છે, કોડિયાનું કામ કરતો રહ્યો છે... આ સહવાસ વધ્યો બે હજાર ત્રણ પછી, તે એવો વધ્યો કે કલમ-કાગળથી જાતને અળગી નથી રહેવા દીધી. ‘ધરતીપુત્ર’ (૧૯૮૮), ‘અનોખા આચાર્ય’ (૧૯૮૯) તથા વાત્સલ્ય ધામ – માલપરા વિશેની એક નાનકડી પુસ્તિકા તેઓ માંડ કરી શકેલા. લખાણોના સંગ્રહ કરવા જેટલો સમય ફાળવી શકાય તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, પણ પછી નવી સદીના પ્રારંભે જે ખોરંભે પડ્યું’તું, અટવાયું’તું એ વહેણ સાત સાત ધારે વહેતું થયું...

નિરાંતે વાત માંડવાની મંછા છે. કેન્દ્રમાં છે તેમની ત્રણ કૃતિઓ : ‘જીવતર નામે અજવાળું’ (૨૦૦૧), ‘તુલસીક્યારાના દીવા’ (૨૦૧૪) તથા ‘હેયે પગલાં તાજાં’ (૨૦૧૧). પ્રથમ બે ચરિત્રનિબંધોનાં અને ત્રીજું પુસ્તક છે શૈશવની સ્મૃતિકથાઓનું.

માણસ માણસ વચ્ચે આજે અંતરનું અંતર જોજનો લગી લંબાતું થયું છે. સંવેદનક્ષીણતાનો ચેપ બહુમાળી ભવનોમાં તેમ ગ્રામસમાજનેય લાગ્યો છે. આવા માહોલમાં ઊછરેલી નવી પેઢીને આ પુસ્તકોનાં ચરિત્રો દંતકથા સમાં લાગવા સંભવ છે. એક લોભ છે જે બહાર આવીને સૂચવે છે : આપણા પૂર્વજોનાં પગલાં હજી તાજાં છે, એના પર કાળની ધૂળના થર જામે તે પહેલાં વર્તમાન એની છબીને પોતાનામાં આળેખી તો લે ! મૂલ્યોની જાળવણીને અતીતરાગ કહીને ફેંકી દેવામાં કોઈ શાણપણ નથી. આ ત્રણે પુસ્તકોનાં પાને પાને વાંચનારને આ બાબતની પ્રતીતિ થતી રહેવાની છે.

‘જીવતર નામે અજવાળું’માં ચરિત્રલેખક તરીકે મનસુખ સલ્લાએ પ્રથમ પગલે જ પોતાની ઓળખ ઊભી કરી દીધી હતી. અવકાશ મળતો ગયો તેમ તેમ, કાળનાં બાવા-જાળાં ખંખેરતા ગયા ને જિવાયેલાં સ્વજનોની રેખાઓ સ્પષ્ટ થતી ગઈ. જે છે તે જ મૂકી દેવું એવો દુરાગ્રહ ચરિત્ર-આલેખકને પાલવે નહીં. જાણીતી ઉક્તિ પ્રમાણે, પથ્થરમાંથી વધારાનો હિસ્સો, વધારાનો મેદ હળવે હાથે ટાંકીને દૂર કરવાનો હોય છે. શિલ્પ તો અંદર વસેલું છે જ. એમાંય મનસુખભાઈ પોતે સોની છે. ભલે એમણે ઘરેણાં નથી ઘડ્યાં, પણ વારસો સચવાયો છે ! સોનીની હથોડી નિરાંત જીવે જે મીનાકારી કરે તે કામ તેમણે અહીં કલમ દ્વારા કર્યું છે. હા, અલંકારને ઘાટ આપવા કેવળ શુદ્ધ સોનું ના ચાલે, એને કલાઘાટ આપવો પડે. એમ મનસુખભાઈએ ભાષાની જુદી જુદી લઢણો, જુદાં જુદાં રૂઢિપ્રયોગો – કહેવતોને એમાં સાંકળીને પાત્રો-પરિવેશને મનોહર ઘાટ આપી જાણ્યો છે. સાથે એટલું ઉમેરું કે પ્રત્યેક માટેની ઉત્કટ પ્રીતિ સિવાય આમ બનવું શક્ય નથી. જેને મનસુખભાઈ ‘આઈસબર્ગ’ કહે છે તેવા મનુષ્યને પૂરેપૂરો પામવો તે તો અઘરો જ, પણ એમણે મૂળથી ટોચ લગી માણસને પરખવાનો ચીવટભર્યો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે, જે-તે વ્યક્તિનાં વૃત્તિ-વલણો સમજવામાં, રેખાંકન કરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ને એક સાફસૂથરી છબી ભાવક મેળવી શકે છે; પછી, એ નાનાભાઈ ભટ્ટ હોય, મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટ કે નટવરલાલ પ્ર. બુચ જેવા પ્રાજ્ઞ ગુરુજનો હોય અથવા ગાયોને વણકઢે માતાનો દરજજો આપનાર બનુબાપુ ગોવાળ હોય. એ જ રીતે ‘જરાક સમજો, આમ મનફાવ્યું બોલતાં ભૂંડાં લાગો છો. એટલું તો સમજો કે માનાં લૂંગડાં નો ખેંચાય ! બીજું ગમે તે કરો, લોકભારતીને ભૂંડી લગાડો મા. ઈ નો શોભે’ એવું કહેનાર ભલાભોળા હિસાબનીશ માનસિંહબાપુ. લોકભારતી સંસ્થાનાં તેમજ પરિવારનાં વાસણોની કલી કરવા અલીભાઈ પોતાની રેંકડી લઈને આવે. ઓછી જરૂરિયાતને સાચવતો અસબાબ સાથે જ હોય. પૂરા સ્વાભિમાની. સંસ્થાના એવા અભિન્ન અંગ બની ગયા કે ઉત્સવ વખતે રસોડાના કામમાંયે લાગી જાય. એ વખતે અલીભાઈને ‘અંબાશંકરભાઈ’ બનાવામાં કોઈ ધાર્મિકતા આડી ન આવે. લેખકે અલીભાઈનું ચરિત્ર ઉપસાવવામાં લગીરે કયાશ નથી છોડી, છતાં ખૂબીની વાત એ છે કે એમાં ક્યાંય, એક દોરા-વાયે પોતાનું ઉમેરણ નથી. ઈસ્માઈલદાદા, હંસુમાડી, વિજયાબહેન પંચોળી જેવાં સંસ્થાનાં વત્સલ વડીલોનું, માતાઓનું સહૃદય ને સુરેખ અવલોકન અહીં ઉતાર્યું છે. સંસ્થા સાથે અવ્યક્ત રીતે સંકળાયેલ લલ્લુભાઈ શેઠ, ભાઈદાસભાઈ, બળવંતભાઈ પારેખ, દાદા ધર્માધિકારી, જુગતરામકાકા જેવા અસંખ્ય મોભીઓ તથા જીવન-મરમીઓ પણ મનસુખભાઈની કલમને ન્યાલ કરવા ઉપસ્થિત છે.

લેખનની તેમની પાસે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ છે. એને ઉપાસનાના ભાગ રૂપે મનસુખભાઈ ન જોતા હોત તો વ્યક્તિનાં વધુ પડતાં ભભકભર્યા ચિતરામણમાં તેઓ અટવાઈ ગયા

હોત. સ્વસંમોહનની ભ્રમણાથી બચવું સરળ નથી. પરંતુ તેમને રસ છે. જે વ્યક્તિના સંપર્કમાં આવવાનું થયું, તેને તેઓ નિરાંતે સાંભળે છે, જુએ છે, પરખે છે – પૂરી તન્મયતા અને તટસ્થતાથી. સમાજ-હિતમાં જેમણે પોતાના જીવતરને કર્મઠતાના પાવન કેડે ચડાવ્યું છે તેમાંથી જીવતરની સુવાસ પ્રગટાવવાની ધગશ અહીં છે. મન મૂકીને, એ સુવાસને પાને પાને વેરતા રહ્યા છે. તેમને, જેમ પોતાના ગુરુજનો (– મૂળશંકરભાઈ, ઇસ્માઈલભાઈ, ન. પ્ર. બુચ)ના લેખનમાં રસ છે તેનાથી રતિભાર પણ ઓછા રસ અલીભાઈ કલીવાળા, બનુબાપુ ગોવાળ કે માનસિંહ બાપુના આલેખનમાં નથી થવા દીધો. આ આત્મીયતા તથા સમદષ્ટિ પાછળ નેસડી ગામ જેવી જનમભોમકા, ખડસલી લોકશાળાનો હરિયાળો દ્વીપ તેમજ લોકભારતી જેવી સંસ્થા અને તેના મૂઠી ઊંચેરા માનવીઓ પણ નિમિત્તરૂપ છે. માતાના વહાલસોયા સંસ્કારે સિંચાયેલ પ્રવાહને કારણે તેઓ પૂરા સાવધ રહી શક્યા છે. એમ ન હોત તો ચરિત્રો કેવળ પૂજવાયોગ્ય દેવત્વને પામ્યાં હોત. અહીં તો તેમની મર્યાદાઓ સમેત તેમને જોયાં છે, છતાં કૂથલીરસ તેમના કેન્દ્રમાં નથી. ડાળમાં કાંટા પણ હોય, બરડતાઓ હોય, પણ તેમની આંખ તો ઠરે છે ફૂલ પર, અર્થાત્ માણસમાં વિકસેલા સંસ્કારની સુગંધ પર, એવા જે-જે પારદર્શક મનુષ્યોનો અજવાસ મેળવાયો તેમની આ ચરિત્રનિબંધોમાં યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. વ્યક્તિનાં પદ, કીર્તિ, સંપત્તિ, શક્તિને ઓળખીને તેઓ આલેખે છે ખરા, પરંતુ આછા લસરકાથી, અતિશયોક્તિનો આશ્રય લીધા વિના.

થોડાંક ચરિત્રો પાસે પળ-બે પળ માટે મારે તમને ઊભા રાખવા છે, થોડી ત્વરા સાથે : બનુબાપુ લોકભારતી ગૌશાળાના ગોવાળ. ગાય દોહવા બેસે ત્યારે ગોઠણ ગાયના પેડુને અડે, માથું નીચું રહી જાય તેવા, દુર્બળ દેહધારી. દેહ અને આત્માને અલગ ન પાડી શકાય એ રીતે આ અભણ બનાબાપુ ગૌશાળાની ગાયો સાથે ઓતપ્રોત છે. સંસારની બીજી હાયવોય એમને વળગેલી જ નહીં. એ ભલા અને એમનાં ગાય-વાછરું ભલાં. દોહવે ત્યારે ગાયો હેતે પ્રાહવો મેલે. બાપુના સ્નેહને સ્પર્શથી પરખે. મનસુખભાઈએ લખ્યું છે : ‘માણસો સગાંઓ માટે માનતા રાખે, બનુબાપુ ગાયો માટે રાખતા. ગાયો તેમને માટે દીકરી જેવી. ગાયને વિયાવાના દિવસો નજદીક હોય ને બાપુને લાગે કે આ ગાય વિયાતી વખતે વધુ કષ્ટાશે કે કોઈ ગાયનો છૂટકો ન થતો હોય તે તેઓ સાંઢીડા મહાદેવની માનતા રાખે.’ ૫૦-૫૫ના પગારવાળો માણસ નાળિયેરનો રૂપિયો ગાયો પ્રત્યેની સંવેદનાથી પ્રેરાઈ ખર્ચી શકે ! રઘુવીરભાઈ જેને ‘સમજણનાં મૂળ’ કહે છે, તે લોકભારતીની ભોંમાં આમ ઊંડે ઊંડે પ્રવેશેલાં છે. મનસુખભાઈના સહાધ્યાયી તરીકે આ સમજણનો હુંયે દેખનાર રહ્યો છું. એટલે કહી શકું છું.

એવું જ બીજું ચરિત્ર છે, અલીભાઈ કલીવાળાનું, જેનો આગળ આછો ઉલ્લેખ કરી ગયો છું. બનુબાપુ તો સંસ્થા અને તેની ગૌશાળાનો અભિન્ન અંશ છે, અલીભાઈ

તો આવેતુ છે. સંસ્થાનાં તેમજ પરિવારનાં પિત્તળનાં વાસણોની કલી કરવાનું કામ કરે છે. લેખક સાથે કે સંસ્થા સાથે ધંધા સિવાયનું કોઈ જોડાણ નથી. સ્મૃતિમાં સચવાયા છે – એમની નિર્વ્યાજ સરળતા, લાગણીસભર સ્વભાવ, સામેનાને પોતીકા કરવાની મળેલી જન્મજાત આંતરસમૃદ્ધિને કારણે. પરિણામે આત્મીયતાએ, કશુંક કરી છૂટવાની વૃત્તિએ ઘરોબો કેળવી આપ્યો છે. વ્યક્તિનું બાહ્ય ચિત્ર ઉપસાવવાની અનાયાસ સૂઝ મનસુખભાઈ પાસે છે. આ આદમીનો પરિચય તેઓ આમ માંડે છે.

‘નરસિંહ મહેતાના વેલડાને આંટી મારે એવી ઈસ્વીસન પૂર્વેની હોય એવી ખખડધજ રેંકડી અને તેની પાછળ સહેજ ઝૂકીને ધક્કો મારતો એક આદમી – બેમાં કોનાં વખાણ કરવા તે ઘડીભર પ્રશ્ન થાય. પહેલાં કાબરચીતરા, હવે ધોળા વાળ, દાઢી વગરની કટદાર મૂછ, માથાની બેય બાજુએથી પરાણે બહાર નીકળી ગયા હોય તેવા વાળ વચ્ચે ગોઠવાયેલી ટોપી, શ્યામ વર્ણ અને ખાદીનાં સફેદ લેંઘો-કફની પહેરેલો એક આદમી વાતવાતમાં અકારણ હસી પડે. એની ચમકતી આંખો ધ્યાન ખેંચે. એના ચહેરા પરની નરી સરળતા તમને ગમી જાય. અલીભાઈનું જૂનામાં જૂનું, ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાંનું સ્મરણ કલીવાળા તરીકેનું જ છે.’

પ્રેમાનંદ ‘સુદામાચરિત’માં સુદામાનાં ભારે ટોળટીખળ કરે છે, તેમ છતાં તેમની મહત્તાને સહેજે આંચ આવવા દેતા નથી. ઊલટાનો ભાવકનો ભાવ વધતો જાય છે. મનસુખભાઈ અલીભાઈના મહિમાને બરાબર પ્રમાણે છે. વાચક જેમ જેમ અલીભાઈના પરિચયમાં મુકાતો જાય છે, તેમ તેમ આ સચ્ચાઈને સંવેદતો રહેશે. માત્ર અલીભાઈ નહીં, ‘સતજુગના જીવમાનસિંહબાપુ’ કે બનુબાપુ એ જ પંગતના જીવ છે. લોકભારતીના એકેએક ધબકારને ગતિશીલ રાખનાર હંસુમાડી, વિજયાબા, ઇસ્માઈલદાદા, બુચદાદા, મૂળશંકરભાઈ, નાનાભાઈ-દર્શક : આ સૌને તેમણે પોતાના કાગળ પર એવાં જ ઉતાર્યાં છે, જેવાં તેઓ છે. અહીં અવલોકનશક્તિ છે, તદ્દૂપતા છે, એમ નિરાડંબર ભાષાનો સરળ લય છે, પ્રવાહિતા છે ને હૃદયને અડકી જતો નિનાદ છે.

લોકભારતી-પરિસરની બહાર તેમની કલમ ગતિ કરે છે ત્યારે કોઈ અનોખા મલકમાં જાણે ભ્રમણ કરાવતા હોય એમ લાગે. એ શામજીભાઈ ચાગલાણી (રજકણ જેવા નમ્ર) હોય, ભૂજમાં પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાનું કામ કરતાં ડૉ. જય સંઘવી હોય (અનોખો ચિકિત્સક), ‘કમાણી અને જીવતરનો સુમેળ’ ચીંધાતા જામનગર-સરમત ગામના અલીબાપા હોય : વાંચતાં થાય કે સોનીસાહેબને નકશીકામની ઝીણી કરામત ટેરવાંવગી છે. સાવ જુદું તરી આવતું અન્ય ચરિત્ર છે, ‘અન્ય માટે આંબા ઉછેરનાર’ નાગાદાસબાપુ ! મનસુખભાઈએ પોતાના ગામ નેસડીને, શેલ નદીને, નદીને સામે કાંઠે વસેલા ગામ દીતલાને, ભૂતનાથની જગ્યાને, ત્યાંના આંબાને આદરથી સંભાર્યાં છે. બાપુ ખીચડી – ગુજરાતી-હિન્દી બોલી બોલે છે. કોઈ પૂછે તો તેઓ ઉંમર વિશેનો પ્રશ્ન હસીને ટાળે.

‘હોગી જિતની હોની ચાહિયે’ તેમનું દૈહિક વર્ણન મનસુખભાઈ આમ કરે છે :

‘દેખાવ એવો કે જોતાં જ અહોભાવ અને ભય સાથે જાગે. શરીર પડછંદ, સ્થૂળ પણ ખાસ્સું. વાન પૂરતો કાળો. દાઢીના વાળ શણના રેસા ચોટાડ્યા હોય તેવા. માથાના વાળમાં દાંતિયો ફર્યો હશે તેવું કોઈને યાદ નહોતું. ફાંદ આગળ પડતી. પહેલી નજરે એ જ ધ્યાનમાં આવે. જગ્યામાં હોય ત્યારે લંગોટીભેર હોય. મોટા નિતંબ ધ્યાન ખેંચે, પણ તેઓ બેપરવા. ગામમાં આવે ત્યારે સાડા ત્રણકે હાથનો ટુકડો વીટે તે ઘણું ઘણું, કહેવાતું કે મૂળે ઉત્તર પ્રદેશના, કાન્તિકારી હતા. અંગ્રેજ સરકારથી છુપાવા જગ્યામાં આવીને બેસી ગયા છે.’

ચૂરમાના લાડુના શોખીન આવા સ્થૂળકાય બાપુ માટે ભયમિશ્રિત આસ્થા, તે અર્ધશતક પહેલાંના ગામડામાં સહજ હતું. બાધા-આખડીથી માંડી અસંખ્ય પ્રસંગો અહીં આલેખી લેખકે કથારસમાં વાચકને તરબોળ કર્યો છે. બાપુની અહેતુક કર્મઠતાનું એક દશ્ય મૂર્કું :

(શેલ નદીના) ‘કાંઠાની જમીન પડતર અને નદીના કાંપથી ભરેલી. વેંતનો ખાડો ખોદીને ગોટલી વાવો તો પૂરતું થાય, ઊગે જ. બાપુનો વર્ષો સુધી આ શોખ – ખાડો કરી, ગોટલી વાવી, ક્યારો કરી, પાણી પાવું, ફૂટ દેખાય એટલે વાડ કરવી, ગોટલીનો અંકુર જમીન ઉપર દેખાય ત્યારે દીકરીને પહેલે ખોળે દીકરો જન્મ્યો હોય તેવા રાજી થાય. ગાય-બકરાંથી બરાબર બચાવે.’

આ પ્રકારના વર્ણનમાં આંખ સામે કણ્વમુનિની મુદ્રા ઊપસે. આટલી મહેનત ને તેલનો ડબો કપાવી, વચ્ચે લાકડું જડાવી, કાવડ કરી, ખભે ઊંચકી, કાળે ઉનાળે પાણી પાતાં બાપુને જોઈ કોઈક ‘અદક પાંસળિયો’ વળી ટકોર પણ કરે. ‘બાપુ, તમે આ તથ્યામાં ક્યાં પડ્યા ?’ જવાબ આમ મળે : ‘યે પૂજા નહીં તો ઓર ક્યા હૈ... ! તૂ નહીં સમઝેગા... એ સબ શંકરદાદા કે હી બચ્ચે હૈ.’ પૂછનાર પૂછે પણ ખરા, ‘તમારે હવે કેટલાં વરસ ?’નો જવાબ, ‘કૌઈ બાત નહીં. ઔર કોઈ ખાચેગા... સાલા, તૂ અપને બચ્ચે કે લિયે કુછ નહીં કરતા ? તૂ મુઝે ક્યા સમજા રહા હૈ ?’

આવાં આલેખનોમાં મનસુખભાઈ પણ આંબાની જેમ મહોર્યા છે, કેમ કે એમાં તેમના અંગત અનુભવો, સંબંધો ને પ્રત્યક્ષતાનો અનુબંધ પણ રચાયેલો હોય છે.

આપણા વિવેચન-સાહિત્યના ખ્યાત લેખક શ્રી દીપક મહેતા ‘તુલસીક્યારાના દીવા’ (૨૦૧૪)નું સ્વાગત, પ્રવેશકમાં ‘સ્થિર દીવાનું શાંત સૌમ્ય તેજ’ જેવું શીર્ષક આપીને કરે છે. ‘જીવતર નામે અજવાળું’ સંગ્રહનું અહીં અનુસંધાન છે. દીપક મહેતા કહે છે એમ, ‘બંને સંગ્રહમાં પ્રકાશવાચક શબ્દો છે.’ તે સાર્થક એટલા માટે છે કે, અંધકાર, પોતાનો અને બીજાનો ઉલ્લેચવાની જેમણે જેમણે મથામણ કરી છે તેવા સ્વજનો-સુજનો માટે આ પ્રકારનો ભાવ ભીતરમાં સાચવનાર મનસુખ સલ્લા વાચ્યાર્થની સીમા પાર

ભાવકોને દોરી જતા હોય એવું મને અનુભવાયું છે. કાગળ પર ઊતરેલાં ચરિત્રોમાં સાહિત્ય-સમાજ-અધ્યાત્મમાર્ગના ધૂરીણો છે, તેમ તદ્દન 'નીચામાં નીચા, પાછામાં પાછા' સ્તરનાં માનવીનુંયે અહીં સમાદરપૂર્વક અવતરણ થયું છે. અરધોઅરધ કામ તો શીર્ષકો કરી આપે છે. જેમ કે -

'જિવાયેલી સમજણ : કુંવરમાં', 'ધૂળનું રતન : ભાણીબહેન', 'મુદ્રણકળાના માહિર રોહિત કોઠારી', 'ખરા શિક્ષક : જયંતીભાઈ અંધારિયા', 'ઉમદા મનુષ્ય, ઉત્તમ શિક્ષક : રતિલાલ બોરીસાગર', 'સમતુલા અને સ્વસ્થતાની સાધના : જાડેજા સાહેબ', 'શ્લોકને લોક સુધી પહોંચાડનાર : મોરારિબાપુ', 'મૂળિયાં લોકહૃદયમાં, દષ્ટિ સેવાની : ડૉ. કળસરિયા' વગેરે.

વ્યક્તિમાં સ્થિર થયેલા હોય છે તો એકથી વધુ ગુણ, તેમ છતાં વિશિષ્ટ ગુણનું ચડિયાતાપણું સૂચવતા આવા પ્રકારનાં શીર્ષકો જે-તે રેખાંકન વાંચવાં વાચકને શક્યતઃ ઉત્કંઠ બનાવે છે. આપણી નિસબત વ્યક્તિમાં રહેલ પારાવાર વૈવિધ્યમાં છે, જીવન માટેના અભિગમમાં છે. તમામ પીડાઓ, મુશ્કેલીઓ, કાળની અવળચંડાઈઓ, પારકાની તો ઠીક, પોતીકાઓની તરકીબ-તર્કટો, જાતજાતની ને ભાતભાતની કસોટીઓને વળોટી આવતા આ માનવીઓ વાચકનાં નેત્રને, પછી હૃદયને, નાની નાની વાતે પણ, ભીંજવી જાય છે. મનસુખ સલ્લા પોતાના પગની ગતિએ કલમ ચલાવતા સર્જક હોવા છતાં ચરિત્રનિબંધનું લેખન કરતી વખતે સાવધતા ભાગ્યે જ ગુમાવે છે. તેઓ જાણે છે, ચરિત્રમાં ન હોય તેવું કલ્પિત ઉમેરણ કે અતિશયોક્તિથી લદાયેલા વાગાડંબરને સ્થાન ન હોય. બંને સંગ્રહમાં તેમણે પોતાના આ વલણને સાચવી લીધું છે. આ નિબંધો વાંચતાં અન્ય એક કુતૂહલ મારામાં શમ્યું નથી તે એ કે, મનસુખ સલ્લાનું સાદું-સીધું-સોંસરવું ગદ્ય. અહીં પ્રત્યક્ષીકરણ દ્વારા સાર્થક પરિણામ લાવે છે તે પણ ઓછા અલંકારો વગર. હોય છે ક્યાંક, તે ચરિત્રની ત્વચા રૂપે, વસ્ત્રપરિધાન રૂપે નહીં. કેટલાંક દષ્ટાંત જોઈએ :

- * એમની કરોડરજજી શ્રદ્ધા અને સારપની હતી.
- * કાણાવાળો પૈસો ગાડાનાં પૈડાં જેવડો મોટો અને કીમતી હતો.
- * તેમાં આદર અને ઊલટનું નાજુક વણાટ હોય છે. (માતૃત્વ સંદર્ભે)
- * સંતાનને જનની સ્વર્ગથી ચડિયાતી લાગે છે તેના નિર્વ્યાજ સ્નેહને કારણે.
- * હાથપગ ચાલે ત્યાં સુધી કોઈની ઓશિયાળી ન ભોગવવી એવું મનનું ગણિત પાકું છે.

- * દાતૈડીએ મારો ભવ કપાય છે.
- * ભગવાનની છબી આસપાસ તેજવર્તુલ દોરેલું હોય છે તેમ અંબામાની આસપાસ આવાં કેટલાંય દશ્યો અમને દેખાતાં.
- * એમના અવાજનો જાદુ એ ખંડમાં મોજાની જેમ ઊભરાતો રહ્યો.
- * ભલભલા ધાર્મિક પુરુષો પોતે રચેલ મંદિરો કે રચનાઓના કોશેટાને ભેદી શક્તા

નથી ને અંદર ગૂંચળાઈ જાય છે.

* ગઈ કાલની સુગરીના માળા જેવા વાળવાળી છોકરીને એક દિવસમાં ૧૦-૧૫ વર્ષ વધી ગયેલી જોઈ રહેતા.

* ધૂળ એટલી ઊંડે કે શંકરના ગણ જેવા લાગીએ.

* વહાલના દરિયા જેવાં કમુભાભીનો ચહેરો સુકાઈ ગયેલી ખાડી જેવો થઈ ગયો.

* અમીના બીબીની જીભે મધનો કૂપો.

‘બાંસઠમા વરસે હું મેગાસિટી અમદાવાદમાં આવ્યો. રિપ વાન વિંકલની જેમ જાણે સૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ. શહેરી જીવન કારમી રીતે સામે આવ્યું, ત્યારે અનુભવાયું કે શું-શું ગુમાવ્યું છે. કદાચ તેમાંથી જ મારા ગામ અને શૈશવને ઢંઢોળવાનું બન્યું હશે... નહોતી ખબર કે મારામાં બાળપણ આટલું પ્રતિષ્ઠિત થયેલું હશે અને તક મળતાં જ બધાં આવરણો વટાવીને, હાઉક કરીને પ્રત્યક્ષ થઈ જશે. બાળપણનાં સ્મરણચિત્રો લખતો ગયો તેમ તેમ એક એક ચિત્ર આગવી રીતે આલેખાતું ગયું. આ ભાવચિત્રોમાં વિગતો ગૌણ છે, સંવેદન મુખ્ય છે. ગામ સાથે અનુબંધિત બાળપણનાં આ સંવેદનોનું દરેકનું આગવું મહત્ત્વ છે. તેને શબ્દમાં મૂકતી વખતે તે સહજપણે ઊતરી આવ્યાં છે. જાણે ગઈ કાલની ઘટના હોય તેમ બધું ચિત્રપ્રત્યક્ષ થઈ ઊઠતું હતું. અનેક વખત વર્તમાન અને અતીત ભળી-ઓગળી ગયા હતા. મને આશ્ચર્ય થતું કે આ સ્મૃતિપ્રબળતા છે કે સંવેદનતીવ્રતા છે !’

‘હૈયે પગલાં તાજાં’ (૨૦૧૧)માં મનસુખભાઈએ થોડુંક આત્મગત કહ્યું છે, તેમાંથી મેં ઉપરનું અહીં અવતરિત કર્યું છે. શૈશવના અનેક અંધારા ઓરડાને ખોલવાની કૂચી આમાં છે. મનુષ્ય પોતાના શૈશવને કદી ભૂલી શકતો નથી. શક્ય છે એ શૈશવ અભાવો, કઠણાઈઓ, આર્કદોની અંધારી વિભીષિકાઓ વચ્ચેથી પસાર થયું હોય, પણ વર્તમાન વારંવાર આંખ માંડવા વળતો રહે છે. એ વખતે તેમાંથી સુખના તેજ-વિસૌટા ચિત્તને અજવાળ્યા વગર રહેતા નથી.

‘અનુભવની એરણ પર’ તેમના શૈક્ષણિક સ્વાનુભાવોની સ્વર્ણમંજૂષા છે. મંજૂષા પોતે જ સોનાની હોય પછી એમાં હીરા-માણેક-રત્ન-મૌક્તિકોનો અમૂલ્ય ભંડાર જ હોય ને ? એ પુસ્તકે કેળવણીકાર મનસુખ સલ્વાને ગુજરાતમાં જ નહીં, ગુજરાતના સીમાડા બહાર ભાવભરી ઓળખ અપાવી છે. એ પુસ્તક કેળવણી-દર્શનનું છે, એટલું જ સાહિત્યિક ગુણવત્તાનું છે. તેમાં અનુભવનું બળ અને શબ્દનું સૌંદર્ય પાને પાને અનુભવાય છે. જોકે મારા હૃદયને ભીનાશ તો ‘હૈયે પગલાં તાજાં’ની પ્રત્યેક શૈશવકથાએ આપી છે. કહોને, વિવિધ પાત્રો દ્વારા તેર વરસ સુધીના બાળપણની લીલાભૂમિને સર્જક-કલમ દ્વારા સંજીવની-છંટકાવ થયો છે. સલ્વાસાહેબના પ્રિય સમાસનો પ્રયોગ કરીને કહ્યું તો આ સ્મૃતિકથાઓ ‘અમૃત-સ્રવિયા હાથ’ દ્વારા કલમના માધ્યમથી ઊતરેલી અનુભવાય છે. અત્યાર સુધી અવળે હાથે મુકાઈ ગયેલી ચીજ એકાએક મળી આવે ને જે આનંદ થાય, એને તો વહેંચ્યા

વગર રહી ન શકાય, કેમ કે એ આનંદનો કોઈ પર્યાય નથી. હોય તો માત્ર દોથે દોથે ઊલટથી વેરવામાં – વહેંચવામાં છે. એનું માધ્યમ છે સ્યાહીમાંથી ઊપસેલું કથન.

પોતાના વતન નેસડી, તેની નદી શેલને, ચોરાને, બાળપણની રમતોને, લગ્નની ભાતીગળ બાજુઓને, સ્ત્રીઓનાં વ્રત-વરતોલાંને, જન્માષ્ટમી-દશેરા-દિવાળી જેવા તહેવારોને, ભવાઈને, પ્રેમાનંદના વારસદાર સમા ઈશ્વરઅદાને અને એવાં જ વત્સલ સ્ત્રી-પુરુષોને મનસુખભાઈ જાણે આપણને હરુભરુ કરાવતા ન હોય, તે રીતે આખી સૃષ્ટિ ઊભી કરી દીધી છે. અરે, ઘરના ‘ગોખલાની સ્વપ્નિલ સૃષ્ટિ’માં લઈ જવાનુંયે તેઓ ચૂક્યા નથી. નવાઈ લાગે, ‘રૂપની લીલા અપાર’ શીર્ષકસ્થ સ્મૃતિકથામાં ચોમાસાનાં નાજુક જીવડાં પણ અહીં ગતિ પામ્યાં છે. જેને સંસ્કૃતમાં ‘ઇન્દ્રગોપ’ નામે ઓળખાતી ને જનપદે જેને ‘ભગવાનની ગાય’નું બિરુદ આપી એનું ગૌરવ કર્યું એની મખમલી કાયાનો સ્પર્શ કિશોરચિત્તને રોમાંચક અનુભવ કરાવે. એવું જ એક જંતુ – ‘ભરવાડણ’ છે. તો એ પણ ચોમાસામાં દેખાતું ઇયળની નાતનું સંતાન. બાળપણ તો આવાં મખમલિયાં જીવડાં સાથેય સોબત સાધે. મહોબ્બત બાંધે. ભેદ ભૂસી નાખે. અહીં કુટુંબનાં બાળકો જેવી ચકલીઓનાં તરતોફાન છે. કીડી-મકોડા અને નદી-સીમ, ખેતરમાંથી ગજવાંમાં મૂકેલા ઝબૂકતા આગિયા છે. બાળપણની આ મુગ્ધ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ નકામી નથી. બધું છે મોંઘું અને મહામૂલું. એટલે જ, નિબંધને અંતે મનસુખભાઈ કહે છે : ‘આ સૃષ્ટિ મારા હૃદય-વિસ્તારમાં સહાયક બની છે. એનાથી સંવેદનશીલતા વધુ સક્રિય બની. બાળપણમાં આ સઘળું મળ્યું તેણે હૃદયની કેળવણીમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ફાળો આપ્યો છે, તે જેવીતેવી પ્રાપ્તિ નથી.’

‘ઘરમાં સૂરજ-ચાંદ-વર્ષા’, ‘ગલૂડિયાની મહોબ્બત’ જેવી સ્મરણકથામાંથી પસાર થતાં ભાવકને વિચાર કરતો કરી મૂકે કે અત્યારનાં આપણાં બાળકો આવા ચૈતન્યશીલ વિશ્વથી કેવા અસ્પૃશ્ય રહી ગયાં ! તેમણે વિજ્ઞાનદીધાં ઉપકરણો મેળવ્યાં છે, પરંતુ પેલી સ્વાનુભવની શૈશવસૃષ્ટિથી, સ્પર્શભૂમિથી તો તેઓ વંચિત જ રહ્યાં.

‘હૈયે પગલાં તાજાં’ની પ્રસ્તાવના ડો. રતિલાલ બોરીસાગરે લખી છે. આ પુસ્તકની મહત્તાના સંદર્ભે તેમણે કહેલી સૂક્ષ્મ વાર્તાનો એક અંશ ઉતારવાની લાલચ થાય છે :

‘આ સ્મરણકથા શૈશવકાળ પૂરતી જ મર્યાદિત છે. શૈશવકાળ નરી નિર્દોષતાનો કાળ હોય છે. બાળકની સ્વમાનની લાગણી તીવ્ર હોય છે, પણ માણસમાત્રને પોતાના ભરડામાં લેતા અહંકારની ફેણ હજુ ઊંચી થઈ નથી હોતી. એટલે સળંગ આત્મકથા લખનારને પોતાના ગુણો અને સિદ્ધિઓ વિશે લખતાં અહંકાર પ્રગટ ન થઈ જાય એની કાળજી લેવાનો ભાર રહે છે. શૈશવકથા લખનાર આ ભારણથી મુક્ત હોય છે. બાળક અનોખા આશ્ચર્યથી જગતને જુએ છે ને મુગ્ધતાથી માણે છે. આ સ્મરણકથાનાં પાને પાને આની પ્રતીતિ થાય છે.’

કાકાસાહેબે પોતાનાં આવાં સંસ્મરણોની ભેટ ગુજરાતી સાહિત્યના ચરણે ધરી છે. સુરેશ જોશીએ ‘જનાન્તિકે’ આપીને આ પ્રકારનાં આલેખનો દ્વારા આપણા ગદ્યને અનોખું

લાલિત્ય તો આપ્યું, સાથે સાથે અન્ય સર્જકો માટે લયાન્વિત ગદ્યની રસભૂમિ સર્જી આપી. 'વનાંચલ' (જયન્ત પાઠક)માં આ પ્રકારના ગદ્યનું અદ્ભુત અનુસંધાન જોવા મળે છે.

હૈયે પગલાં તાજાંને માત્ર અનુસરણ અથવા અનુરણ તરીકે હું નથી જોતો, પરંતુ પોતાના અકૃતક ગદ્ય દ્વારા સાંપડેલા મહત્ત્વના ઉમેરણ રૂપે જોઉં છું. મનસુખ સલ્લાને સોનાનાં ઘરેણાં ઘડતાં નથી આવડતું, એમ કેમ કહેવાય ? વારસો કોઈ પણ સ્વરૂપે પ્રગટે તેનું આ દષ્ટાંત છે.

'ધર્મની સુવાસ' તેમજ 'સત્યના દીવા' એ બે પુસ્તકોમાં શીલ અને સંસ્કૃતિ વિષયક મનસુખભાઈએ કરેલા ચિંતનાત્મક સ્વાધ્યાયનું ફળ છે. પ્રસંગો આલેખાયા છે અલગ અલગ છતાં અભિગમ તો છે પ્રાચીનોએ દીધેલાં મૂલ્યોની જાળવણીનો. એને 'ધર્મ' કે 'સત્ય' - જે નામ આપવું હોય તે આપીએ, પણ ચૈતન્ય સાથેનો ઘરોબો સચવાયો હશે તો મનુષ્ય જીવનને સાર્થક માર્ગે લાવીને, પરમ સ્થિરતા વચ્ચે મૂકી આપે છે. આ બધું વ્યક્ત થયું છે ચિંતનના ભાર વિના, કથાનકો દ્વારા. ભાવકને તદ્દુપ કરવાની કળ મનસુખભાઈ પોતાની પાસે રાખે છે. નાનાભાઈ ભટ્ટના સાન્નિધ્યે આ તત્ત્વ તેમનામાં સૂક્ષ્મપણે ઉતાર્યું છે. નાનાભાઈએ રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો દ્વારા કે ભાગવત-પારાયણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને - ગ્રામસમાજને કથારસ સાથે મૂલ્યબોધ કરાવ્યો છે. મનસુખભાઈએ પણ આ પ્રસંગોમાં આપણાં પુરાણો-મહાકાવ્યો, લોકપ્રચલિત કથાઓ તેમજ જૈન-પરંપરામાંથી કે જાતકકથાઓમાંથી દષ્ટાંત-કથાઓનો મનભર ને ઉત્કટ રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે.

વિનોદ અધ્વર્યુએ આ પુસ્તિકાઓની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ, 'મૌલિકતા આ પ્રસંગોની નિરૂપણરીતિમાં છે. જે મૌલિકતા વસ્તુચયનમાં નથી તે તેમના અર્થઘટનમાં ઓળખી શકાય છે.'

મને ખબર છે, આ બધું નિરાંતે, પલાંટી ઠાંસીને બેસીએ, વાંચીએ, આસ્વાદીએ તે પછી ટાઢે કોઢે એના વિશે લખવા જેવું છે. મારા જેવો, મનસુખ સલ્લાનો સમોવડિયો, હજી બેય ખભે સંસારનો ભાર ઊંચકી ફરનારો, ઈચ્છે તોયે એવી નિરાંત લાવે ક્યાંથી ? હડિયાપટ્ટી વચ્ચે હાથ અડચું તે મેં ચીતર્યું.

પરસ્પરના પારિવારિક નિરપેક્ષ પ્રેમે અમને જોડી રાખ્યા છે. તુલસીક્યારે ચરિત્રોના જે જે દીવા તેમણે પેટાવ્યા છે, એમાં પડખોપડખ એક દીવો આ પણ...

માનવજીવનની પીડાકથાઓ | ઇલા નાયક

[‘એમનાં જીવન’ : હિમાંશી શેલત, પ્રકાશક ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, કિંમત : રૂ. ૮૦/-]

વાર્તાસાહિત્યમાં પાત્ર, ઘટના અને ભાષા આ ત્રણ તત્ત્વોથી કૃતિનું કાર્તું બંધાય છે, પરંતુ કોઈ વાર્તામાં પાત્ર અગ્રિમ સ્થાને હોય તો કોઈમાં ઘટના. હિમાંશી શેલતના “એમનાં જીવન” સંગ્રહનું શીર્ષક સંગ્રહઅંતર્ગત એક વાર્તાનું નિર્દેશક તો છે જ પણ એ સાથે આ વાર્તાઓ પાત્રલક્ષી હોવાનો સંકેત પણ આપે છે. “સમીપે—૩૪-૩૫”ના અંકમાં તેઓ લખે છે તે આ વાર્તાઓના સંદર્ભમાં મહત્ત્વનું છે. તેઓ લખે છે : “કથાબીજથી નહીં, પાત્રોથી જકડાવાનું મને માફક આવ્યું. પાત્ર ચિત્તનો કબજો લઈ લે, પછી વિગતો એની આસપાસ આકાર લેતી જાય... આંખ અને કાન અવનવું પકડવામાં રોકાયાં હોય, બોલચાલની લઢણ, વિશિષ્ટ લહેકાઓ, સંવાદ, આરંભ, અંત સઘળું ગોઠવાતું જાય.” (પૃ. ૨૭) આમ પાત્રોના જીવનનો અનુભવ કરાવતી આ રચનાઓનું નિરીક્ષણ :

અહીં મનુષ્યમાત્રની કોઈ ને કોઈ પીડાને વાચા મળી છે. તેઓ મનુષ્યની પીડાઓ અને જીવનની વિષમતાઓને અનુભવે છે. અભાવમાં જીવતા લોકોનો સંઘર્ષ તેમણે જોયો છે. આથી જ માનવજીવનની પીડાના કેટકેટલા આવિષ્કાર આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે ! સોળ-સત્તર વર્ષની સગર્ભા ભિખારણની પીડા (મંગલાચરણ), પત્નીને સંતાન ન આપી શકતા પુરુષની અને મા ન બની શકતી સ્ત્રીની પીડા (સરજત), સત્તર-અઢાર વર્ષના કુછંગે ચડેલા પુત્રની માની પીડા (સંભાવના), પ્રેમીથી છેતરાયેલી સ્ત્રીની પીડા (મોડમ લવબર્ડ), મા વિનાના, માંદા બાપની સેવા કરતા ગરીબ છોકરાની પીડા (છોકરો), નાની બાળકી પર થયેલા બળાત્કારની પીડા (એ સવાર), યુદ્ધમાં પ્રોસ્ટિટ્યૂટ તરીકે કામ કરતી સ્ત્રીની પીડા, (સંદર્ભગ્રંથો), સ્ત્રીદેહમાં જ લોલુપ રહેતા પુરુષની પત્ની હોવાની પીડા (એમનાં જીવન), જેમના પુત્રો કોમી હુલ્લડમાં હોમાઈ ગયા છે અને જેમના શબ પણ મળ્યાં ન હોય એવી માની પીડા (વહેમ), પુત્ર-પુત્રવધૂના પરદેશમાં થયેલા મૃત્યુ પછી પૌત્રને વતન લઈ આવતાં મા-બાપની પીડા (પ્રવાસને

અંતે) વગેરે માનવજીવનની અંતહીન પીડાનું સંવેદન વાર્તાકાર આ વાર્તાઓ દ્વારા ભાવક સુધી અસરકારક રીતે પહોંચાડી શક્યા છે. સંગ્રહની દરેક વાર્તા એક અનોખો અનુભવ આપે છે.

રાંકડી સગર્ભા છોકરીને મદદ ન કરી શક્યાનો વસવસો નાધિકા આભાને કોઈ ખાય છે ત્યારે પીડિતને મદદ કરવાનો આરંભ કરતી નાધિકા “મંગલાચરણ”માં જોવા મળે છે. ગરીબ સગર્ભા છોકરીને આભા મદદ કરી શકતી નથી કેમ કે સુખાળવું જીવન છોડી શકાતું નથી. તે મનોમન અપરાધભાવ અનુભવે છે. મહિને આવતો ચાળીસ હજારનો પગાર, સુંદર વસ્ત્રપરિધાન, સૂકો મેવો અને ફળફળાદિનો સાત્ત્વિક આહાર જેવી સગવડો ભોગવતી નાધિકાના મનમાં પેલી ગરીબડી છોકરી ક્યારે દાખલ થઈ ગઈ તેની તેને ખબર જ ન પડી. તેને પોતાના નવા ફ્લેટના ઈંટિરિયરમાં રસ પડતો નથી. છોકરીનું શું થયું હશે એની જ ચિંતા એને કોરી ખાય છે. એવામાં બે જીવસોતી બિલાડીને તે જુએ છે ત્યારે પતિના બિલાડી પ્રત્યેના અણગમાને અવગણીને તે એને વરસાદ સામે રક્ષણ આપવા ઘરમાં આશ્રય આપે છે, અને કહે છે, “બિલકુલ ગભરાતી નહીં; હું છું ને ?” અહીં પેલી ગરીબ સગર્ભા પ્રત્યેનું સંવેદન બિલાડી તરફ સંક્રમિત થયું છે. આ રીતે તેનો અપરાધભાવ હળવો થાય છે અને નાધિકા પીડિતો તરફ સક્રિય થવાનું મંગલાચરણ કરે છે એનું ઈંગિત પણ વાર્તાકાર આપે છે. પાત્રનું મનોગત પ્રગટ કરવાની રચનારીતિ અને પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્રનો થયેલો ઉપયોગ ઉપયુક્ત બને છે. સમાજની અસમાન સ્થિતિ અને કિશોરી પર થતા બળાત્કારનો ધ્વનિ પ્રગટાવવાનો લેખિકાનો પ્રયત્ન ઉદ્દેશ કળાપૂર્વક પરિપૂર્ણ થયો છે.

“સાશાની આંખો” વાર્તામાં પ્રાણીઓ લાગણી પ્રતિ ખેંચાય છે અને અન્યને લાગણી આપે પણ છે એવી વાત સાશા નામની કૂતરીની કથા દ્વારા સ્થાપિત કરી છે. પ્રાણીઓની લાગણીનું ઊંડાણ મનુષ્યને બદલી શકે છે એવી વ્યંજના આપતી આ વાર્તા ભાવકને સંવેદન પ્રતિ પ્રેરે છે.

પોતાની શારીરિક ખામીને કારણે પત્ની મા બની શકે એમ ન હોય ત્યારે પુરુષ કેવી હીણપત અનુભવે તેનું ચિત્ર ‘સરજત’ વાર્તામાં મળે છે. સંદીપે સ્પર્મ રિપોર્ટ કઢાવ્યો હતો પણ તે માધવીને દર્શાવવામાં ખચકાટ અનુભવતો હતો. કોઈ ક્ષણે તે માધવીને સ્પર્મકાઉન્ટની હકીકત જણાવવા વિહ્વળ બની જતો પણ તે એમ કરી શકતો નહીં અને તે મૃત્યુ પામ્યો. સંદીપના મૃત્યુ પછી બે વરસે માધવી મિત્રો સાથે ફરવા નીકળે છે ત્યારે ટ્રેનમાં માધવીની ઉપરની બર્થ પર એક ફૂટડો યુવાન લેપટોપ પર કામ કરતો હતો. માધવીને તેનું નિરીક્ષણ કરવું ગમે છે, યુવાનની નજર પણ માધવી તરફ જાય છે અને તે હસી પડે છે. આ પછી ગરમ સૂપથી દાઝી જતી માધવીની આંગળી પર

યુવાન ઠંડું પાણી રેડી મલમ લગાડી આપે છે અને સ્ટેશન આવતાં માધવીની બેગ લઈ કાળજીથી તેને પ્લેટફોર્મ પર ઉતારે છે અને ચરણસ્પર્શ કરે છે. પ્લેટફોર્મ પર ઊભેલી એક સ્ત્રી માધવીને પૂછે છે, “ચોર સન ?” માધવી જવાબ આપે છે, “યસ, માય સન, બમ્બઈ જા રહ્યા હૈ.” અંતના આ વાક્યમાં વાર્તામર્મ પ્રગટ્યો છે.

પ્રેમમાં છેતરાયેલાં મેંડમ લવબર્ડ રડીને જીવન પસાર કરતાં નથી. તેઓ એક નાનકડી બંગલીમાં એકલાં સ્વસ્થતાથી રહે છે અને ભાગેલાં પ્રેમીઓને આશ્રય પણ આપે છે. તેમની બંગલીની આગળ લવબર્ડ્ઝનું એક મોટું પાંજરું લટકે છે, તેથી તેઓ મેંડમ લવબર્ડ તરીકે ઓળખાતાં. કથન અને સંવાદ દ્વારા મેંડમ લવબર્ડનું તેજસ્વી ચરિત્ર પ્રભાવક રીતે જીવંત બન્યું છે.

“છોકરો” વાર્તાના ઓછી બુદ્ધિવાળા છોકરાને એક ધનાઢ્ય વૃદ્ધની સારસંભાળ રાખવાનું કામ મળે છે. છોકરો પિતાની સંભાળ પરમાકાકાને સોંપે છે અને પિતાને કહે છે, “એ આવે પછી જ તમારે પરવારવાનું. કાલથી ચાચ તો ચંપક આપી જવાનો. તમારે દાતણપાણી કરીને બેઠવાનું રાજાની જેમ.” અહીં “રાજાની જેમ” શબ્દોમાં પિતાને અપાતા આશ્વાસનમાં પ્રેમ, ચિંતા અને કરુણા જેવા ભાવો ધ્વનિત થાય છે તો સાથે પોતાને એમને છોડીને જવું ગમતું નથી એવો ઝીણો સૂર પણ સંભળાય છે. જતાં જતાં છોકરાના પગ ભોંયે જડાઈ જાય છે. “હારાવજો બાપા” કહીને તે જાય છે, ત્યારે કથક કહે છે : “છોકરાનો અવાજ બારણાની આડશ વળોટીને અંદર ગયો. બહાર તડકાનો દમ્મમ હતો, આંખને આંજી નાખતા એ તેજતડકાને કારણે જ છોકરાને વર્તાયું કે ખોલીમાં કેટલું બધું અંધારું હતું !” અહીં ‘તેજતડકો’ અને “અંધારું” શબ્દો અભિધા વળોટીને ક્યાંના ક્યાં પહોંચે છે ?” વાસ્તવિકતાનું પોચોટ લાગણીઘેરું નહીં પણ નિર્મમ, તટસ્થ આલેખન સ્પર્શી રહે છે.

“દહન” વાર્તામાં દહન પિક્ચર જોવા ગયેલી સ્ત્રીઓના એક ગ્રૂપના વાર્તાલાપ અને પિક્ચરના દર્શનનિરૂપણ દ્વારા સ્ત્રી પર થતા બળાત્કારના પ્રસંગોને વાચા મળી છે. અન્યાય સહન કરીને પણ પ્રાણવાન સ્ત્રીઓ પ્રેમમાં પડી નમાલા પુરુષોને પરણતી રહે છે; કેમ કે, “સ્ત્રીઓ જાતજાતની આત્મહત્યા કરી શકે, એ માટે રીતસરનું મરી જવું જરૂરી નથી.” - જેવા અભિપ્રાયો પણ પ્રગટ થાય છે. આજની સ્ત્રી અનેક દબાણ હેઠળ જીવે છે. એની જાતીય સતમાણી સામે એણે ચૂપ રહેવું પડે છે, કેમ કે પતિ, મિત્રો, કુટુંબ સમાજની માઈસ્કોપિક દૃષ્ટિ એને જ ગુનેગાર ઠરાવે છે. બાળકના જન્મ પછી તો સ્ત્રીજાતિનો અસહ્ય ત્રાસ વેઠી જ લેતી હોય છે. આવી અનેક વાતો દ્વારા સ્ત્રીના જીવનની સંકુલતા વ્યક્ત થઈ છે.

“એ સવાર” વાર્તા દેહવ્યાપાર કરતી સ્ત્રીઓના સંવાદ દ્વારા વિકસી છે. એમનો

ધંધો લીગલ થવાના સમાચાર છાપાંમાં જોવા જતાં તેમની નજર બળાત્કારના સમાચાર પર પડે છે ત્યારે ભાગવંતી બોલે છે, “આપણે બધાં કંઈ મરી નહોતાં ગયાં... પૈસા ન હતા તો મફતમાં લઈ જવું હતું, ભરપેટ. હરામીએ આવડી નાનકડીઓને તો છોડવી હતી ?” અહીં “મફતમાં” અને “ભરપેટ” શબ્દો પુરુષની તીવ્ર કામવૃત્તિ પર વેધક પ્રહાર છે. ભાષાના આવા પ્રયોગથી સમાજ તરફનો આકોશ પ્રગટ થયો છે. આવા સમાજમાં જીવતી નાસમજ અપંગ છોકરીની માને કેવી ચિંતા હોય તેની વાત “જાકારો” વાર્તામાં કહેવાઈ છે. ઘરમાંથી બધાં કામ પર ગયાં હોય ત્યારે આ નાદાન છોકરી સાથે કંઈ અઘટિત ન બને તે માટે ગર્ભાશય કઢાવવાની તપાસ માટે કોઈ સંસ્થામાં મોટીબહેન જાય છે ત્યારે સાંભળનારાં સહુ ચોંકી જાય છે. આ પરિસ્થિતિ કરુણા તો છે જ, પણ સમાજની વરવી બાજુને પણ નિર્દેશે છે.

જમનીની નાનકડી પુત્રી રેવી ઉપર પાલીના દીકરાએ બળાત્કાર કર્યો હતો. આ સંદર્ભમાં બંનેને મહિલાવિકાસની સંસ્થાએ પોતપોતાની વાત રજૂ કરવા બોલાવ્યાં હતાં. આ સ્ત્રીઓને ન્યાય, કેસ વગેરે બાબતોમાં કોઈ સમજ નથી. કેસ રજૂ કરનાર ભાવનાબહેન જમનીને હિંમત આપે છે પણ તે કંઈ બોલી શકતી નથી. છોકરાની મા પાલીની વાતમાં પણ ઘટનાનો કોઈ ઉલ્લેખ નહીં, પણ તે છોકરાની દારૂની લત વિશે બોલે છે અને પોલીસે તેને મારીને અધમૂઓ કરી નાંખ્યો તેની ફરિયાદ કરે છે. આ બંને સ્ત્રીઓ ઘણે દૂરથી આવી હોઈ જવા માટે ઉતાવળી થાય છે. બંનેને ભાડું આપવામાં આવે છે. બંને સાથે જ પાછાં જાય છે ત્યારે અંધારામાં નેળિયામાંથી કેમ જવાશે એની જમનીને ચિંતા છે. પાલી એને પોતાને ઘરે લઈ જાય છે. વાતોમાં ને વાતોમાં તેમણે પડીકામાંના ગાંઠિયા પૂરા કર્યા હતા અને “આપડે આટલા બધા ગાંઠિયા ખાઈ ગયા એમ ?” કહી એકબીજાના હાથમાં તાળી દઈ હસે છે. અહીં બળાત્કારની ઘટના નિમિત્તે સ્ત્રીહૃદયની સંકુલતા જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેઓ સાથે બેસી સુખ-દુઃખની વાતો કરે છે કેમ કે તેઓ સ્ત્રીઓ છે, એકબીજાને સમજે છે. અંતનું ચિત્ર બંને સ્ત્રીના એક જ સ્તર પર જિવાતા જીવનનું પ્રતીક બની રહે છે. માતૃત્વ બંનેને કેવી રીતે જોડે છે તે જ અહીં મહત્ત્વનું છે. બળાત્કારની ઘટના તો પશ્ચાત્ત્ભૂમાં જ રહી જાય છે માટે તો વાર્તાશીર્ષક “સ્ત્રીઓ” યોજ્યું છે.

ચન્દ્રશેખર અને અનસૂયાનો પુત્ર ઓસ્ટ્રેલિયા ગયો, ત્યાં જ પરણ્યો અને સ્થિર થયો. આ બંનેનાં અપમૃત્યુ પછી, લોહીલુહાણ બે મૃતદેહો વચ્ચે થીજીને બેઠેલા નાનકડા પૌત્ર સાકેતને તેઓ પૂના લઈ આવે છે, અને માતા-પિતાના મૃત્યુના આઘાતમાંથી બહાર લાવવા તેઓ પ્રવાસ ગોઠવે છે, પણ આખા પ્રવાસમાં સાકેત થીજેલો જ રહ્યો, પરંતુ ત્યાં એક હાથીની પાછળ ડોલતા મદનિયાએ પોતાની સૂંઢ વડે એની પૂંછડી

પકડી લીધી એ દશ્ય જોઈ સાકેતના ચહેરા પર મલકાટ આવે છે અને તે દાદાને કહે છે, “કેન આય ટય ધ ઓલ્ડ વન ?” આટલા દિવસથી ‘હા’ અને ‘ના’થી વધુ વાત ન કરતા સાકેતનું આ પરિવર્તન જોઈ ચંદ્રશેખરની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવે છે. બાળમાનસ પ્રગટ કરતી આ વાર્તા પ્રકૃતિ અને પ્રાણીજગતની માનવમન પર થતી અસરનો સંકેત પણ આપે છે.

સ્ત્રીદેહને કારણે જ સ્ત્રીઓને વેઠવી પડતી પીડાનું નિરૂપણ કરતી “સંદર્ભગ્રંથો” વાર્તા વૈશ્વિક સ્તરે સ્ત્રીની આ પીડાનું સંવેદન કેવું એક બની રહે છે તેનું આલેખન કરે છે. પૂર્વની બે સ્ત્રીઓ વિદ્યાફોઈ અને તારાફોઈ તથા પશ્ચિમની ત્રણ સ્ત્રીઓ સિબિલ, માર્થા અને સોફિયાનાં જીવન સંદર્ભગ્રંથો બની રહે છે. તારાફોઈ અને વિદ્યાફોઈએ આઝાદીની ચળવળ અને ભાગલા પછી તારાજી તથા સ્ત્રીઓ પર થયેલા અત્યાચારો સાંભળેલા આથી તેમને નારીદેહ પર વૈરાગ્ય આવી ગયેલો અને બંને અપરિણીત રહીને સેવાકાર્યમાં લાગી ગયેલાં. આ બંને ભત્રીજી સાથે પ્રવાસે નીકળ્યાં હતાં ત્યાં તેમને પશ્ચિમની ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે મળવાનું થાય છે ત્યારે પરિચય આપતાં માર્થા કહે છે, “અવર્સ વોઝ અ વેરી અનયુઝઅલ એન્ડ સ્પેશ્યલ પ્રોફેશન.... વૉર પ્રોસ્ટિટ્યૂટસ... સેકન્ડ વલ્ડ વૉર કે ટાઇમ પે.” આ પાંચે સ્ત્રીઓનું જીવન એમની સાથે જોડાયેલા ઇતિહાસના સંદર્ભગ્રંથરૂપ જ હતું.

દાજી અને ગૌતમની પ્રવાસ નિમિત્તે થયેલી મૈત્રીનું રસપ્રદ આલેખન “હંસગીત” વાર્તામાં થયું છે. આ બંનેએ નક્કી કર્યું હતું કે, ઘડપણમાં કે ઘડપણ વગર આ શરીર ત્રાસદાયક બને તો એનાથી મુક્ત થવામાં બંનેએ એકબીજાને મદદ કરવાની. દાજીના જીવનની એવી ઘડી આવી પહોંચે છે અને ગૌતમને ખબર આપવાનું ગીત ગાયા કરે છે. છેવટે વ્હીલચેરમાં ગોઠવાયેલો ગૌતમ આવી પહોંચે છે. ગૌતમ દાજીને દરિયાકિનારે એક કોટેજમાં રહેવાની વાત કહે છે અને દાજીનો ચહેરો ચમકી ઊઠે છે. દાજી સ્વિત્ઝર્લેન્ડમાં ઇચ્છામૃત્યુની વાત ભૂલી જ જાય છે અને ત્યાં પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં રહેવાની હા પાડે છે. ગૌતમ પણ પોતાની શારીરિક રીતે અપંગ જેવી સ્થિતિમાં દરિયાકિનારે કોટેજમાં રહેવાની સાથે નિત્સો, ગુર્જિયેફ અને કૃષ્ણમૂર્તિની વાતો કરતાં ઓટલા પર બેસવાની વાત કહે છે. જીવનને જેવું છે તેવું સ્વીકારવાની વૃત્તિ અને જિજ્ઞવિષાને કારણે બંને ઇચ્છામૃત્યુને ભૂલી ગયા હતા. સંગ્રહની અન્ય વાર્તાઓમાં “હંસગીત” જુદી જ ભાત પાડે છે, એક રમણીય અનુભવ આપે છે.

“વહેમ” વાર્તામાં હુલ્લડમાં માર્યા ગયેલા બે પુત્રોની મા બંને જીવતા છે અને ગમે ત્યારે આવશે એવા વહેમને લીધે ક્યાંય સહેજ પણ ખખડાટ થાય એટલે બારણું ખોલવા દોડે છે. મૃત્યુ પામ્યા હોય તો તેમની લાશ તો મળે ને ? એવી ધારણાને

લીધે તે દરવાજા તરફ દોડ્યા જ કરે છે. માના હૃદયનો પુત્રો માટેનો વલવલાટ શારી નાંખે એવો છે.

“એમનાં જીવન” વાર્તામાં લગ્નજીવનની વિષમતા આલેખાઈ છે. પ્રીતિ અને મયૂર જુદાં રહે છે. પુત્રી નિરાલી પ્રીતિ સાથે રહે છે. મયૂરની મા સીતા પુત્રને ત્યાં આવે છે ત્યારે આ ત્રણેનું જીવન જોઈ દુઃખી થાય છે. બંને વચ્ચે ઝઘડો, કડવાશ, ફરિયાદ કશું નથી અને કંઈ બન્યું જ ન હોય એમ સહુ જાણે છે. માને આશ્ચર્ય થાય છે. પ્રીતિએ નિરાલીને મયૂર સાથે રહેવાની ના પાડી છે કેમ કે મયૂર એની ગર્લફ્રેન્ડ સાથે લીવઈનમાં રહે છે તેથી નિરાલી પર એની ખોટી અસર થાય. આમ, નિરાલી સ્વસ્થ, પ્રીતિ ખુશ અને મયૂર એની ગર્લફ્રેન્ડ સાથે મોજમાં. મયૂર મા સાથે ફોનમાં વાત કરે છે પણ આવવાની વાત કરતો નથી. સીતાના આગ્રહથી પ્રીતિ કહે છે, “એને સ્ત્રીશરીરનું ભયંકર ઓબ્સેશન છે. આ બાબતે એને નારાજ ન કરવો એમ ડોક્ટરે સલાહ આપી છે. પ્રીતિ મયૂરના આવા માનસ અંગે માને વિગતે વાત કરે છે. સીતા એક સ્ત્રી તરીકે વાત સમજી જાય છે. એક મનોરોગી પતિની પત્ની, સ્ત્રીદેહમાં જ રાચતા પતિની પત્ની તરીકે પ્રીતિ એની સાથે રહી શકતી નથી. અને તે પરિસ્થિતિ સ્વીકારી લે છે. પુરુષના અસામાન્ય મનોગતની પીડા અનુભવતી એક સ્ત્રીની કથા પીડાના એક જુદા જ રૂપનું દર્શન કરાવે છે.

આમ અહીં સ્ત્રીજીવનની અનેકવિધ પીડાઓ, માનવજીવનની વેદનાઓ અને વિષમતાઓ, અભાવગ્રસ્ત લોકોનું સંઘર્ષમય જીવન, એક બાજુ સંપત્તિનો ઝળહળાટ તો બીજી બાજુ નર્ચું અંધારું - આ સઘળું વાર્તાકળા થકી વ્યક્ત થયું છે. અહીં અનુભૂતિની તીવ્રતા, અભિવ્યક્તિની વેધકતા ભાષાની વ્યંજકતાથી પ્રગટી છે. લેખિકાએ રંગદર્શી ભાષાપ્રયોગ નહિવત્ કર્યો છે. તેમની ભાષામાં તિર્યક્તા, વ્યંગ અને ધ્વનિનું ઉચિત સંયોજન જોવાય છે. વાર્તાકારની સંયમશીલ કલમનો પરિચય સાંપડે છે. કથનકલાનાં સઘળાં રૂપ પ્રગટ્યાં છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં બોલાતી વાણીની જીવંતતા છે. તેમની કથનકલા ભાવને તીવ્રતાથી અને ઊંડાણથી વ્યક્ત કરવામાં તથા પાત્રને સાક્ષાત્ કરવામાં સફળ રહી છે.

વાર્તાઓમાં પ્રયોજિત રચનારીતિઓમાં પણ વૈવિધ્ય રહેલું છે. મુખ્ય કથાની વ્યંજના ક્યારેક અન્ય કથાની સમાંતરતાથી કહેવાતી હોય; જેમ કે ‘મંગલાચરણ’ વાર્તામાં પીડિતાને મદદ કરવાની શરૂઆત ગાભણી બિલાડીને આશ્રય આપવાની વાતથી સૂચિત થઈ છે. “પ્રવાસનને અંતે” વાર્તામાં હાથીનું પૂંછડું પકડી દોડતા મદનિયાના દૃશ્ય દ્વારા સાકેતનું દાદા સાથે જોડાવાની વાતને નિરૂપી છે. આ ઉપરાંત પ્ર. પુ. કથનકેન્દ્ર, સંવાદ અને ફ્લેશબેકના પ્રયોગો પણ યથોચિત થયા છે. વાર્તાઓનું

ગદ્ય પણ લાક્ષણિક છે. તેઓ ક્યારેક એક વાક્ય રચી એના સંદર્ભમાં આવતાં ત્યાર પછીનાં વાક્યો ક્રિયાપદ વિનાનાં જ યોજે છે. આથી ત્વરિત ગતિ અને અસરાકરકતા અનુભવાય છે. “માંડ સોળ-સત્તરનું કંતાઈ ગયેલું શરીર. એવું ઠીંગરાયેલું કે ઉંમર પરખાય નહીં. કાળો દોરો ગળામાં, ને કાંડે પણ. ચહેરો ઠીક ઠીક..” (પૃ. ૧). આવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો જોઈ શકાય છે. ભાવની તીવ્રતા વધારવા આ પ્રકારની રચના થઈ છે; જેમ કે “સામે મૌન. બહુ સાંભળી આવી યશગાથાઓ” (પૃ. ૯) “સમજદાર આકાશ કદીય જીદ ન કરતો આકાશ, કામકાજમાં મદદરૂપ થવા મથતો આકાશ, નિખાલસ આકાશ, હોશિયાર આકાશ, આ તમામથી પેલા આકાશને અલગ તારવવો. કદરૂપા વિચારો કરતો આકાશ, ચોમેર હલકા શબ્દોની ગંદકી ફેલાવતો આકાશ, સ્કૂલમાંથી બહાર ધકેલાઈ ગયેલો આકાશ.” (પૃ. ૨૬). “પેટ સપાટ, ચપ્પટ, બીજ રોપાયું ન હોય એવી ભોંય જેવું સમથળ.” સીધાંસાદાં વાક્યોની સંરચના એવી થઈ છે કે આપોઆપ ઇચ્છિત ધ્વનિ પ્રગટે છે. વાર્તાકારે ભાષાપ્રયોગો કળાસૂઝથી કર્યા છે, આથી જ આ વાર્તાઓ લાઘવપૂર્વકના ઊંડાણને પામી છે.

અર્થસભર વાચનની ક્ષિતિજ વિસ્તરતો આરંભ

■ સેજલ શાહ

[અંતે આરંભ – ભાગ ૧ને ૨ (વિવિધ વિષયના લેખોનો સંગ્રહ : રસિક શાહ, ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, બોરીવલી]

આંતરવિદ્યાકીય સંવાદની સઘન ભૂમિકાથી થતું વાંચન ભાવકની પ્રબુદ્ધતાને પડકારે છે અને અતિસમજની ભ્રમણાને તોડે છે. એક કૃતિ અનેક તરાહોથી વાંચી શકાતી હોય છે, જેવી જેની ક્ષમતા. ફિલસૂફની વાત કરતો સર્જક નવલકથાનો એક ફકરો ટંકે અને વિવેચનની વાત કરતાં ગણિત, વિવેચન અને વિજ્ઞાનના મુદ્દા આવે અને પાયામાં રહેલા મૂળ તાત્ત્વિક પદાર્થો સાથે પનારો કઈ રીતે પડાય એની સમજ પણ આવે. સિદ્ધાંતની સમજૂતી ખૂબ જ ગંભીર પ્રવૃત્તિ છે એ અંગે રસકીય ભૂમિકાએ વિશ્લેષણ કરતું આ પુસ્તક છે. ‘અંતે આરંભ’માં કોઈ એક વિચારની કે કોઈ એક ચોક્કસ ભૂમિકા અંગેની વિવેચના નથી. રસિક શાહે ૫૦ વર્ષોના લાંબા સમયપટ દરમ્યાન જુદાંજુદાં સામયિકોમાં જે લેખો લખ્યા જે તે વિવિધ વિષયો અંગેની તેમની વિચારણા લેખોના સંચય રૂપે વ્યક્ત થઈ છે. ૭૨ જેટલા વિવિધ લેખોનો વિષયવિસ્તાર જોઈએ છીએ ત્યારે એક સર્જકની રસકીય અને કલાકીય સંવિત્તિનો સઘન અને તલગ્રાહી સ્પર્શ અનુભવાય છે. કૃતિની રસનિષ્પત્તિની સમજ માટે વિભાવનાની સ્પષ્ટતા અને બીજી તરફ એ અંગેની અનેક વિચારણાનો સંદર્ભ ભાવકોને સમૃદ્ધ તો બનાવે જ છે પણ સાથે સાથે વાસ્તવિક મર્યાદાનું પણ ભાન કરાવે છે. હાલમાં જ સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક આ પુસ્તકને પ્રાપ્ત થયું અને એ નિમિત્તે વિસરાયેલા પુસ્તક અને રસિકભાઈ બંનેની સાથે યાદ તાજી થશે.

‘અંતે આરંભ’ પુસ્તક એકાંગી દષ્ટિબિન્દુથી વિસ્તૃત દષ્ટિબિંદુ સુધી લઈ જવાનો પથ છે. કલા, સાહિત્ય, વિવેચન અંગેનો પૂર્વીય અને પશ્ચિમી; અભિગમ, ફિલસૂફીથી કલાનો પથ; ગણિત, ભૌતિકવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ભાષા, શિક્ષણ, અનેક વિચારકો-ચિંતકો, વ્યક્તિત્વવિકાસ, સમાજવિજ્ઞાન વગેરે જેવા અનેક વિષયો પર લેખ મળે છે. રસિક શાહનું વિશાળ વાંચન અને કૃતિને સમજવાની ઉત્કટતામાંથી જ્ઞાનની અનેક

શાખાઓનો સઘન પરિચય જુદા જુદા લેખો મારફત મળે છે. ગણિત વિશેની તેમની વિશેષ રુચિ આ વિષયને જુદી રીતે ખોલી આપે છે. જૂના ગણિત અને નવા ગણિત અંગેનો ફરક, તેની તાર્કિકતા સમજાવે છે : ‘તાર્કિક શક્તિ અને ગણિત વિશેની રુચિ ધરાવતો વિદ્યાર્થી પાયાના મૌખિક ગણિતમાં પ્રવીણતા અને ઝડપ મેળવીને પ્રગતિ કરી શકે છે.’ (પૃ. ૧૮૫) એ માટે તેમને વર્ગમૂળ શોધવા કેલ્ક્યુલેટરની જરૂર કઈ રીતે નથી પડતી તે ઉદાહરણ આપીને સમજાવ્યું છે. નવું ગણિત, તેનો વિવિધ બોર્ડમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ અને રોજિંદા જીવનમાં ગણિતની ભૂમિકા વગેરે અંગે તેમણે વિસ્તારપૂર્વક ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યું છે. ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ આવી ચર્ચા થઈ છે કે જ્યાં ‘ગણિત, વિજ્ઞાન અને વિવેચન’ (પૃ. ૨૦૪)ને સાથે રાખીને સમાંતરે તાત્ત્વિક જોડાણની વાત કરી છે. વિવેચક અંગેનો તેમનો મત આજે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત લાગે છે કે વિવેચન કોઈ પણ દષ્ટિબિંદુને અનુસરે પરંતુ એની ટેકનિક અને સામગ્રીના રૂપાંતરની પ્રક્રિયામાં સર્જનાત્મક અનુભૂતિ થવી જોઈએ. આ લેખમાં તેઓ કહે છે કે ‘સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં થતું સર્જન અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં થતું સર્જન એ આપણા સહુની નિરૂબત છે એવું સમજાય, એ ક્ષેત્રોનો પરિચય મેળવવાની રુચિ થાય.’ (પૃ. ૨૦૭). કળાની સર્જનાત્મકતાનો સાફલ્ય અનુભવ સ્ત્રીહૃદયની અપેક્ષાનું ભાજન બને છે.

‘અંતે આરંભ’ના પ્રથમ ભાગમાં ફિલસૂફી, સાહિત્યના કેટલાક પાયાની સમજ આપતા લેખો છે. સ્વાધ્યાય કે ચિંતન માત્ર સાહિત્ય માટે જ હોય એવી સંકુલ વિચારણાને અહીં કોઈ સ્થાન જ નથી. વિભાવનાવાદ, શબ્દાતીત આપણી વાચનલીલા કે સમજણલીલાનો વિસ્તાર કરે છે. ‘વિશ્વવ્યાપી કટોકટીમાં સાહિત્ય તો નાનકડા અંશનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. લેખક ભાષાનો રક્ષક અને ઘડવૈયો બંને છે પણ એ કાર્ય એ એકલો ન કરી શકે.’ (પૃ. ૩૭). જો શબ્દો પાંગળા બને અને વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ પકડ બહાર રહી જાય તો માનવવિદ્યાનું વિશ્વ સંકુચિત થયા વગર ન રહે. જે સહુથી મહત્ત્વની વાત અહીં નોંધાય છે તે એ કે ઇતિહાસ, નીતિ, સામાજિક-રાજકીય વર્તનથી શબ્દએ એની સત્તાનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ અને જીવન અરાજકતાનો ભોગ ન બને તે અંગે જાગ્રત રહેવા કહે છે. રસાનુભૂતિનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, નૃત્ય વગેરે પૂરતી જ કળાની વિભાવના મર્યાદિત નથી, પ્રો. ગોટશોકના મતનો આધાર આપતા આ સંદર્ભે સર્જન, પદાર્થ અને આંતરિક વીક્ષણ સંજ્ઞાને સમજાવે છે. કલાકૃતિને માણવાનું મહત્ત્વ છે. નહિ કે માત્ર મૂલ્યાંકનનું, કલાકૃતિનાં કેન્દ્રીય લક્ષણોને એથી વ્યાખ્યા મળે છે.

સાહિત્યવિવેચનની આંતરિક શિસ્તની ચર્ચા થતી હોય ત્યારે ફિલસૂફી, મનોવિજ્ઞાન એવા રેખાંકનથી મુક્ત થઈ ચર્ચા થતી હોય છે. ફિનોમિનોલોજી અને

સાહિત્ય અંગેના લેખમાં એમણે નોંધ્યું છે કે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી માટે ફિલસૂફીના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે જ. જીવન, સાહિત્ય અને માનવચેતનાના સંબંધ વિશે કે કહે છે કે સર્જન કે વિવેચકનું ગૃહીત નક્કી કરી આપવામાં ફિલસૂફીની વિચારણા ઉપયોગી નીવડે છે. સાર્ત્ર, હુસેર્લની વિચારણા પણ અહીં વણી લેવાયેલી છે. કૃતિનો ઉપયોગ વિવેચનના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરવા માટે નથી પરંતુ ‘કૃતિના વર્તુળમાં રહીને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા વસ્તુલક્ષી ઘટકોથી શરૂ કરીને કૃતિમાં જ અંતર્લિટ રહેલી કશીક વ્યવસ્થા આણતી શક્તિ તરફ જવાનું હોય છે.’ (પૃ. ૮૭)

‘વાચનવ્યવહાર : એક ફિનોમિનોલોજિકલ અભિગમ’ (પૃ. ૯૩)માં કૃતિના રસકીય અભિગમ અને કૃતિ અંગે વિચારણા કરાઈ છે. સાહિત્યકૃતિના બે ધ્રુવ હોય છે : કલાત્મક અને રસાત્મક કલાત્મકતા સર્જકે રચેલી કૃતિને અનુલક્ષે છે. રસાત્મક વાચકે મેળવેલી સિદ્ધિને અનુલક્ષે છે, દરેક સક્ષમ કૃતિનું વચન સંપ્રણતાની સપાટી ઉપર લાવવાનો વ્યાપાર છે અને એનું વાચન જે સ્વરૂપ પામ્યા વગરનું છે એને એ તક પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પાયાની વિભાવનાના કેટલાક લેખો વાંચી કેટલાક સમીક્ષાત્મક લેખો પ્રત્યે ધ્યાન જાય છે. રાવજી, સુરેશ જોશી વિશેના લેખો અને કેટલાક કૃતિલક્ષી લેખો અભ્યાસુ માટે આદર્શ બની રહે છે. ગુલાબદાસ, રસિકભાઈ અને સુરેશ જોશીના પત્રો સાહિત્યિક અને સઘન વાતાવરણનો પરિચય કરાવે છે.

અહીં સાર્ત્રની કૃતિ ‘નોસિઆ’, ઉમાશંકરની કવિની શ્રદ્ધા, શેખની કવિતા અંગેના લેખો અભ્યાસપૂર્ણ લેખો એ રીતે બને છે કે શેખની કવિતાના અવલોકનની વાત કરતી વખતે કવિતા-વિવેચનાનાં સાધનોની વાત આવે છે. નિશ્ચિત ધોરણોને તોડવા અને કવિતાના નાદને પામવાની પ્રક્રિયા અહીં છે, પણ એ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે મૂળભૂત સિદ્ધાંત, કોઈ સમજની ભૂમિકા સ્પષ્ટ હોય. કવિતાની ચેતનાને ઝીલવાની સજ્જતા ભાવકની રસપરખની કસોટી પણ તો છે જ. રાવજી પટેલની કવિતા વિશે વાત કરતાં એ અંગેનાં અવલોકનો તરફ ધ્યાન ખેંચી રાવજીની કવિતામાં વ્યંજિત થતાં સંવેદનો વિશે વાત કરે છે. ‘અંતે આરંભ’ના અનેક લેખો રસિક શાહની વિચારણાના પ્રતિઘોષ રૂપે છે. સાહિત્ય અંગેની વિભાવના, એ અંગેની સ્પષ્ટતા અને અપેક્ષાનો પડઘો અનેક લેખોમાં જોવા મળે છે. ચંદ્રકાંત બક્ષીની નવલકથા અંગેનો લેખ કે પછી ‘નવોન્મેષ’ વિશે કે પછી પરિભાષાનો ઉપયોગ, આવા અનેક લેખોનાં ઉદાહરણ મૂકી શકાય જેમાં માત્ર સમીક્ષા કે સાહિત્યના કોઈ એક વિચારનો છેડો પકડી જે તે કૃતિ સુધી વાચકને લઈ જવાની ભૂમિકા ભજવવાને બદલે લેખક પોતાનું એ કૃતિ સાથેનું જોડાણ અને તેનાં કેટલાંક સ્થાનો જ્યાંથી એ કૃતિનો આકાર સર્જાતો હોય કે એ કૃતિની પોકળતા ખૂલતી હોય તેની ચર્ચા કરે, અન્ય ભાષાવિવેચના-ચિંતકો-વિવેચકોના

ઉલ્લેખો વિસ્તારથી કરતા જાય અને પોતાની વાતને પૂરતા છેદ-વિચ્છેદ કરીને મૂકી આપે. અહીં આત્મલક્ષિતા ભળે પણ ખરી પરંતુ તે અંગત ભૂમિકાએથી નહીં. રસિક શાહના આ સંપૂર્ણ પુસ્તકનો સર્જનગાળો જેટલો મોટા સમયપટ પર છવાયેલો છે તેટલી જ વિસ્તૃત વૈચારિક રેન્જનો પણ અહીં અનુભવ મળે છે. ‘નીતિનાશને માર્ગે’ પુસ્તકની સમીક્ષા અને તે વિશેની ચર્ચા અને તેનો ઉત્તર વાંચી એમ સમજાય છે કે રસિક શાહના લખાણે એ સમયે કેવો વિદ્રોહ જન્માવ્યો હશે. જે પરંપરાગત છે કે જે પૂજનીય બની ગયું છે એ માટે સામેના પક્ષે બોલનારે પોતાની જાતને સામેના પ્રવાહમાં તરવા માટે જાત સાથે કેવા ઉધામા આદર્યા હશે ! આજુબાજુનું વાતાવરણ, સમય અને તે સમયની વૈચારિક સત્તાથી મુક્ત રહી શકવાની પગભરતા આ સર્જકમાં છે. ‘કુદરતની કોઈ પણ દેનને, એનાં ઉદ્ભવ, વિકાસ અને પ્રગટીકરણને પૂરાં સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, સામાજિક સ્વાસ્થ્ય અને વ્યક્તિગત ઈષ્ટતા-અનિષ્ટતાના સંદર્ભથી એને જુદી પાડી એ ‘પાપ’ છે એમ કહેવું એ સ્વયંભૂ નીતિના ઉદ્ભવ પહેલાં જ એનો નાશ કરવા બરાબર છે.’ (પૃ. ૫૧)

મનોવિશ્લેષણ અને ફ્રોઇડ, નીઓ-ફ્રોઇડિયનો બંને લેખો માનવમનના વિવિધ વ્યાપાર સંદર્ભે મનોવિજ્ઞાનમાં થયેલાં કામો અને તે અંગેની સમજ પૂરી પાડે છે. ફ્રોઇડ અને યુંગના પ્રદાન વિશે ગુજરાતીમાં ૧૯૬૧ના સમયમાં પાયાની માહિતી તેઓ પૂરી પાડે છે. મનોવિજ્ઞાન કે ફિલસૂફી કે સામાજિક કે માર્ક્સવાદી વગેરે પૈકી કોઈ પણ એક વિચારણાને ચોક્કસ વાડાબંધીમાં મૂકી નથી શકતી, કૃતિને સમજતી વખતે સર્વના આંતર-સંબંધ જરૂરી છે અને એટલે જ કલાના વ્યાપાર વખતે કે સર્જન વખતે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં આ બધી જ વાસ્તવિક રૂપાંતરિત સામગ્રી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ‘નૈતિક જવાબદારી’, ‘મૃત્યુ’ જેવા લેખો સ્વતંત્ર વૈચારિક લાગે છે પરંતુ અંગ્રેજી લખાણની અસર અન્ય લેખોની જેમ અહીં પણ જોવા મળે છે જે અને જેનો ઉલ્લેખ લેખકે પોતાના લેખમાં જ્યાંત્યાં આપ્યો જ છે.

અનેક વાર ગુજરાતીમાં થતી ફરિયાદોની સામે આ વિવેચન-લેખો સમૃદ્ધિનો અનુભવ કરાવે છે. આગળ જણાવ્યું તેમ અનેક જગ્યાએ અંગ્રેજી લખાણનો સંદર્ભ મળે છે પણ વિકસતી જ્ઞાનક્ષેત્રોની સાથે તાલમેલ મેળવવા અને આ માહિતીને ગુજરાતીમાં લાવવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. માત્ર ફરિયાદ કરવાથી નહિ પણ એ નિમિત્તે પરિભાષા નિર્માણ કરી કે એ ભાષાના સીમાડા ઓળંગી વિસ્તૃત વિચારણા ગુજરાતીમાં લાવીને જ સક્રિય બની શકાશે. મોટે ભાગે સર્જકે સહજ અને સંવાદની ભૂમિકાએ વાત કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. તાત્વિક ચર્ચા કરતી વખતે લાંબા વાક્ય અને ભાષા જરૂર કરતાં વધુ સંકલ બંને છે. રસિક શાહને જેટલો રસ ગણિતમાં પડે

છે તેટલો જ રસ સૌંદર્યમીમાંસાના ક્ષેત્રમાં પણ પડે છે. એક ગણિતનો શિક્ષક જ્યારે વિવેચનની વાત કરે ત્યારે એમાં કેવી તાત્ત્વિકતા તર્ક સાથે વ્યક્ત થાય એનો જુદો અનુભવ આ પુસ્તક આપે છે. સુરેશ જોષી અને રસિક શાહની જોડી ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક સમયના ચિંતન-મંથન-વિચારને મનીષા, ક્ષિતિજ વગેરે સામયિકનાં પાનાંઓ પર સતત વ્યક્ત કરતાં હતાં. આ પુસ્તકના ૭૨ જેટલા લેખોમાં વ્યક્ત થયેલ તાત્ત્વિક વાચના ભારતીય-વિદેશી, વિજ્ઞાન-આર્ટ્સ બંને શાખાઓ જાણે સાથે પરિચય આપતી હોય તેવું અનુભવાય છે. એક તરફ વિવિધ વિષયો અને એની ઊંડી સમજણ; તો બીજી તરફ પ્રખર બૌદ્ધિકતા અનેક લેખોમાં વ્યક્ત થઈ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવાં પુસ્તકોની ઊણપને કારણે આવા પુસ્તક અંગેનો મોહ વધી જાય છે. આટલા મહત્ત્વના પુસ્તકમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહી ગયો છે. લેખોને જે ક્રમમાં મુકાયા છે તેને વિષયસંગત મૂકી શકાયા હોત. એકાદ-બે લેખનો મોહ છોડી શકાયો હોત તો સારું હતું જેમ કે ‘૧૯૪૪નું વક્તવ્ય.’ આ પુસ્તકમાં અંતે સર્જક સૂચિ અને પારિભાષિક સૂચિ હોવાની આવશ્યકતા તેમાં રહેલા અનેક સંદર્ભોને કારણે અપેક્ષિત હતી.

‘અંતે આરંભ’ને આવકારવાં અનેક કારણો છે. કલાત્મકતા અને રસાત્મકતાને સંતોષે એવી કૃતિ એક વિશિષ્ટ વાચનની તરસને સંતોષે છે. અર્થબહુલતાની શક્યતા અને વાચકની વાચનલીલાને વિસ્તારી શકે એવી પ્રમાણમાં ઓછી મળતી કૃતિઓ વચ્ચે આનું મૂલ્ય હોય તે સ્વાભાવિક છે. આમ તો સંદર્ભોથી ખચિત હોવા છતાં આ કોશ મૌલિક રચનાત્મક ચેતનાને / વ્યાપારને સમાર્જિત કરે છે, અનેક વિષયો હોવા છતાં સાતત્યને આંચ નથી આવી અને વાચક વિચારનો આરંભ અહીંથી થવાની શક્યતા ઊઘડે છે એનો આનંદ.

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રનું શીર્ષક : Monday Morning (સોમવારની સવાર)

ચિત્રકાર : અંજુ ડોડિયા (જ. ૧૯૬૪, મુંબઈ)

માધ્યમ : કાગળપર જળરંગ

માપ : ૫૭ સે.મી. x ૪૮ સે.મી.

વર્ષ : ૧૯૯૬

ચિત્રકાર અંજુ ડોડિયા એટલે નવી પેઢીની સ્ત્રીકળાકારોમાં એક આગવું નામ. દેશ-વિદેશમાં એમની ખ્યાતિ વિસ્તરેલી છે. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અઠંગ વાચક-મર્મીઓ અંજુ ડોડિયાને ક્યાં નથી ઓળખતાં ? ‘સમીપે-૬ (૨૦૦૭)’માં પ્રગટ થયેલી, કવિ-કલાકર્મી જયદેવ શુક્લને લીધેલી અંજુ ડોડિયાની સુદીર્ઘ-મુલાકાત પણ અહીં સાંભરે છે.

ગુજરાતી કવિતાની રાહ ચિત્રકાર અંજુ ડોડિયાની કળાને સમજીએ. મનીષા જોશી, વિપાશા, સુસ્મિતા જોશી, રીના મહેતા, ઈન્દુ જોશી વગેરે નવી પેઢીની નોખી પડતી કવયિત્રીઓની કવિતામાં નારીવાદી બળવો નથી પણ સ્ત્રી હોવાની, સામાજિક હોવાની ઉત્કટ સંવેદના છે. એમાં જાત સાથે ધારદાર છતાં ધીર સંવાદ છે. ગમગીની છે પણ કોલાહલ નથી. પ્રસ્તુત ભૂમિકાએથી જોઈએ તો અંજુબેનના ચિત્રોમાં સંવેદનશીલ સ્ત્રીની ભીતર ચાલતા, જાત સાથે ને જાત સામેના ઘમાસણ યુદ્ધના આલેખો/પ્રપંચો છે. ક્યાંક નિષ્ફળતા છે પણ નિરાશા નથી. ક્યાંક હાર છે છતાં હતાશા નથી. ક્યાંક વિષાદ છે પણ કલ્યાંત નથી. સમાજના બંધનો વચ્ચે રહીને જાતને ઓળંગી જવાની જાણે તીવ્ર મથામણ છે.

ગતવર્ષ દરમિયાન ‘પરબ’ના આવરણ પર ભારતના નોંધપાત્ર સ્ત્રીકળાકારો અને એમની કળાકૃતિઓનો અછોતરો આપણે પરિચય મેળવ્યો હતો. આ વર્ષે એ શ્રેણી હેઠળ નવી પેઢીના કળાકારોનો પરિચય કરીશું. આશા છે સૌને ગમશે.

અંજુબેનના નામ સાથે જળરંગનું માધ્યમ એકરૂપ થઈ ગયું છે. જળરંગોની તાસીર એમની સંવેદનાને વધુ અનુકૂળ આવતી જણાય છે. (જોકે એમણે ચિત્રકળાના અન્ય માધ્યમોમાં પણ સફળ કળાકૃતિઓ સર્જી છે તે નોંધવું રહ્યું) કાગળના વિશાળ ફલક પર જળની વિધવિધ લીલામાં વાસ્તવિકતા અને ફેન્ટસીના છેડા ભૂંસાઈ જાય છે ને ખેલાય છે. નાટ્યાત્મકતાથી ભરપૂર છતાં મૂક તમાશા. હંમેશાં જ્યાં સ્ત્રીના ઢોઠ ભીડાયેલાં હોય છે પણ આંખોમાં પથરાયેલી હોય છે વિષમ ઊંડી વ્યાકુળતા.

આવરણચિત્ર ‘સોમવારની સવાર’માં સમુરાઈના વેશે, સમુરાઈની મુદ્રામાં ચિત્રકાર ચૂપચાપ બેઠાં છે. એક તરફ તકીયાની થપ્પી છે તો બીજી તરફ નિસરણી છે. સામે કોરો કાગળ છે તો બાજુમાં ચિત્ર માટેની અન્ય સાધનસામગ્રી છે. મુખ્યત્વે આછીભૂરી-કથ્થાઈ ઝાંયની સંતુલિત રંગછટામાં સઘળું સુઘડ ને સ્વચ્છ છે. ચિત્રકારની આંખો ભીતર-બહાર બેઉ તરફ જાણે સજાગપણે તકાયેલી છે. સહેજસરખાં અણસારે જ જાણે હમણાં રંગાઈ જશે સામે પડેલો કાગળ કે આપણી નજર – એ બાબત પણ ચિત્રકારની આંખોની જેમ જ જાગતી મુશ્કેલ !

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને અક્ષરા, વડોદરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૮-૧-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી હિમાંશી શેલતે અરવિંદ સેમિનાર ખંડ, ગર્લ્સ કેન્ટીન ઉપર, ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી વડોદરામાં ‘ગુજરાતી વાર્તા : વિવેચન સંદર્ભે’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને જે. બી. ધારુકાવાલા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, સુરતના સંયુક્ત ઉપક્રમે તારાબહેન મંગળદાસ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી જગદીશ ગુર્જરે તા. ૧૧-૨-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી જે. બી. ધારુકાવાલા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, સુરતમાં ‘સુરેશ જોષીનો વિવેચનવિચાર’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી વિભાગ, મણિબહેન નાણાવટી વિમેન્સ કોલેજ, મુંબઈના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી સોનલ પરીખે તા. ૧૩-૨-૨૦૧૬ના રોજ મણિબહેન નાણાવટી વિમેન્સ કોલેજ, વલ્લભભાઈ રોડ, વિલેપાર્લે (વેસ્ટ), મુંબઈમાં ‘મહાત્મા ગાંધીનું પત્રકારત્વ’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

રવીન્દ્રભવન કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૪-૨-૨૦૧૬ના રોજ સુશ્રી સુશ્રા શાહે ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ‘ધ્વનિ મુદ્રિતરવીન્દ્ર સંગીત - વસંતનાં ગીતો’ની પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

સાહિત્યવૃત્ત

બાલસાહિત્ય અકાદમીનું સોળમું અધિવેશન અહિંસા ભવન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે તા. ૧૦-૧-૨૦૧૬ના રોજ મહેન્દ્રભાઈ કે. શાહ, વલસાડને ઉપક્રમે “અશોક હર્ષ સ્મારક અધિવેશન” તરીકે યોજાયું હતું.

તા. ૨૮-૧-૨૦૧૬ના રોજ મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી સંચાલિત શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ તથા સ્વ. શ્રી સી. ડી. નાયક, શ્રી દિનકર જોશી અને સ્વ. સતનભાઈ મહેતા વ્યાખ્યાનશ્રેણીના સંયુક્ત ઉપક્રમે એક-દિવસીય જ્ઞાનસત્ર યોજવામાં આવ્યું હતું.

બાળસાહિત્યના પ્રથમ પુસ્તકને ઇનામ

બાળસાહિત્ય અને બાળસાહિત્યકારોનાં હક, હિત, વિકાસ માટે સક્રિય બાળસાહિત્ય અકાદમી વર્ષ ૨૦૧૪ તથા ૨૦૧૫માં પ્રકાશિત બાળસાહિત્યના પ્રથમ પુસ્તકને ડૉ. ઈશ્વર પરમાર પ્રથમ પુસ્તક પારિતોષિક એનાયત કરવા ઇચ્છે છે. આથી, જે બાળસાહિત્યનું પ્રથમ પુસ્તક આ વર્ષો દરમિયાન પ્રગટ થયું હોય તેઓ આ પુસ્તક અથવા એની વિગતો તા. ૩૧-૩-૨૦૧૬ સુધીમાં આ સરનામે આપે. * યશવન્ત મહેતા, ૪૭-એ, નારાયણનગર સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫નાં બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં પુસ્તકોને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને ૩૦-૫-૨૦૧૫ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બે નકલો, કયા પારિતોષિક માટે છે તે વિગત પુસ્તકના પહેલા પાના પર દર્શાવીને પરિષદ કાર્યાલય પર મોકલી આપવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.

૧. શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક : ૨૦૧૪ અને ૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખિકાઓના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઝું આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨. શ્રી અરવિંદ (સુવર્ણચંદ્રક) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભક્તિવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઝું આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩. શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૪. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નિબંધ, પ્રવાસ, સ્મરણો, જીવનચરિત્રો આદિ પ્રકારના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૫. શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા એકાંકી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં એકાંકીઓમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ એકાંકીને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૬. શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા શિક્ષણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૭. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ

દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સમાજ, શિક્ષણ વગેરે વિશેના ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૮. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ વગેરેના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૯. શ્રી બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૦. શ્રી રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સાહિત્યશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૧. શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખકના પ્રથમ સર્જનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક (કવિતા, નાટક, નવલકથા સ્વરૂપના)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૨. શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા વિવેચન અથવા સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૩. શ્રી નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા બાળસાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૪. શ્રી ઉશનસૂ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સર્વશ્રેષ્ઠ દીર્ઘકાવ્યો (સોનેટમાળા, ખંડકાવ્યો, પદ્યનાટક કે અન્ય પ્રકારનાં વર્ણનાત્મક ચિંતનાત્મક દીર્ઘકાવ્યોની કૃતિ ગ્રંથસ્થ અથવા કોઈ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી હોવી જરૂરી છે.)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૫. શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહને અથવા જે કાવ્યસંગ્રહમાં ગઝલોની નોંધપાત્ર સંખ્યા હોય તેને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૬. શ્રી મહેન્દ્ર ભગત (કાવ્યસંગ્રહ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૭. શ્રી રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં

આવશે.

૧૮. શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેરક સાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૧૯. શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભારતીય ભાષાઓમાંથી થયેલા ભાષાંતરના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૦. શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ (સમાજશાસ્ત્ર) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભૂગોળ-સમાજશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૧. શ્રી રમણલાલ સોની (બાળ-કિશોરસાહિત્ય) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ બાળ-કિશોરસાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૨. શ્રી સુરેશ મજૂમદાર પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સ્ત્રી-અનુવાદકના અનુવાદગ્રંથને અથવા ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા કવયિત્રી-રચિત સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૩. ડૉ. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા વર્ષદીઠ એક-એક વિવેચનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૪. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત બંને પ્રકારના પરંતુ નિર્દિષ્ટ સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા મંજૂર થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ મહાનિબંધને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૫. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લલિતનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લલિતનિબંધના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૬. શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કવિના પ્રથમ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૭. શ્રી દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી ગ્રામજીવન પર લખાયેલી સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા અથવા લોકસાહિત્યવિષયક

- સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૮. શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી વર્ષદીઠ એક-એક સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૨૯. શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૦. કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા મૌલિક ગીતસંગ્રહના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૧. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૨. શ્રી રામુ પંડિત (અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ) પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા અર્થશાસ્ત્ર-વાણિજ્ય-પ્રબંધ-ઉદ્યોગમાં માનવીય સંબંધવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૩. શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૪. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી. 'કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન' પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત લોકસાહિત્યવિષયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૫. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી (ચર્યાપત્રી) પારિતોષિક : આ પારિતોષિક સંદર્ભે એન્ટ્રી મોકલવાની રહેતી નથી કે કશી રજૂઆત પણ કરવાની થતી નથી.
૩૬. ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક : (દરિયાપારના સાહિત્યકારો માટે) ૨૦૧૧-૨૦૧૪-૨૦૧૫નાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.
૩૭. ધનરાજ કોઠારી પારિતોષિક : ૨૦૧૪-૨૦૧૫ દરમિયાન પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક માટે.
૩૮. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યાપ્રેરિત પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ લેખ પારિતોષિક.

૩૯. ચિ. શિ. ત્રિવેદીપ્રેરિત ન્હાનાવાલ અને રા. વિ. પાઠક પારિતોષિક : ૨૦૧૩-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) વર્ષ દીઠ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય પારિતોષિક
૪૦. શ્રી નાનુભાઈ ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ નિબંધ પારિતોષિક.
૪૧. શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પારિતોષિક : ૨૦૧૫-૨૦૧૬ ('પરબ' પ્રકાશિત) શ્રેષ્ઠ નવલિકા પારિતોષિક.

ઉષા ઉપાધ્યાય
પ્રકાશન મંત્રી

૧૪

‘પરબ’ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિસ્થાન	: અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિગાળો	: માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક	: ઉષા ઉપાધ્યાય (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી	: યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
સરનામું	: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર
કુલ થાપણના એક
ટકાથી વધારે
રોકનાર ભાગીદાર શેર
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં
નામ-સરનામાં	: (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી મધુકર પારેખ
(૩) શ્રી વિનોદ ભટ્ટ (૪) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
(૫) શ્રી નિરંજન ભગત (૬) શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
(૭) શ્રી પાવન બકેરી (૮) શ્રી રૂપલ મહેતા

આ અંકના લેખકો

- ઇલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, અંકુર રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- દેવયાની દવે : ૪/સી, બિંદિયા સોસાયટી સંગ શારદા સામે, રેકલેમેશન, બાંદરા (પ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૦
- દેવેન્દ્ર દવે : ધરતી ફ્લેટ વિ-૧ એ, બ્લોક નં. ૨૦૪, બીજે માળ, પંચવટી બંગલા સામે, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાત્રા, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, હોસ્પિટલ રોડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નીતા જોશી : ૨૫, ગાયત્રી બંગલોઝ, છાણી સોખડા રોડ, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રદીપ ખાંડવાળા : ૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટ લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ પંડ્યા : એચ-૮૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ, ડ્રાઇવઇન રોડ, માનવમંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- મનોહર ત્રિવેદી : ૧૪, પ્રકૃતિ હોમ્સ, ૦૭ કલબ પાસે, સરખેજ-બોપલ રોડ, શેલા ગામ રોડ, એસ. પી. રિંગ રોડ, અમદાવાદ
- Megi Asanani : Middel East Univesity, Dubai
- યજ્ઞેશ દવે : ૮૪૧, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ ટી. એન. રાવ કોલેજ સામે, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- રમેશ ર. દવે : 'વૈશાખ' ૨/૨, વીમાનગર, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઇટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ પંડ્યા : એ/પ, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- સેજલ શાહ : ૧૦/B. ૭૦૨, અલીકા નગર, લોખંડવાલા કોમ્પ્લેક્સ, આકૃતી રોડ, કાદિવલી (ઇસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૧૦૧
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૮, જગાભાઈ પાર્ક સોસાયટી, રામકૃષ્ણ કેન્દ્ર સામે, રામબાગ, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

લેખકોએ સર્જન માટે અને વાચકોએ ભાવન માટે
વસાવવા જેવાં વિવેચન અને સંદર્ભસાહિત્યનાં પુસ્તકો

નિરીક્ષા	ઉમાશંકર જોશી	90
નાટ્યકલા	ધીરુભાઈ ઠાકર	50
અંગત-બિનઅંગત	ધીરુભાઈ ઠાકર	60
સત્સંગમાધુરી	ધીરુભાઈ ઠાકર	60
રંગમાધુરી	ધીરુભાઈ ઠાકર	50
વાગ્વિશેષ	ભોળાભાઈ પટેલ	80
કાવ્યજિજ્ઞાસા અને ગદ્ય છંદમીમાંસા	નગીનદાસ પારેખ	80
ભાવરેખ	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	100
ભાવમુદ્રા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	21
ભાવબિંદુ	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	40
કાવ્યસંભવ	હેમંત દેસાઈ	170
કાવ્યઘટના	હેમંત દેસાઈ	110
પ્રતિભાવકથા	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	100
સાહિત્યસંનિધિ	રવીન્દ્ર ઠાકોર	110
શબ્દ બિંબ-પ્રતિબિંબ	રવીન્દ્ર ઠાકોર	100
ગ્રંથાલય સેવા	છગન ભૈયા	14
વિકાસલક્ષી ટેલિવિઝન કાર્યક્રમોનું નિર્માણ	જ્યોતિરૂ રાવલ	50
આપની સન્મુખ	ગુણવંત બરવાળિયા	70
અંતગ સાહિત્ય (ડાયરી અને પત્રો)	નલિનકુમાર દેસાઈ	150
સાહિત્યવિચારણા	ધૂમકેતુ	100
જીવનવિચારણા	ધૂમકેતુ	85
પ્રતિસ્પંદ	યશવંત શુક્લ	100
ગુજરાતી રંગભૂમિ ગીતો	ધર્મેન્દ્ર માસ્તર	200
ટૂંકી વાર્તા એક દર્શન	જયંત એ. મહેતા	50
મર્મસ્પર્શ	જયંત એ. મહેતા	70

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

ફોન નં. (૦૨૭૮) ૨૫૬૪૬૩૭

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓની (જેવી કે વસ્તુસંકલના, વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત વાચકની) વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા/નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા-સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે,

આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-380 009

ફોન નં. : 26587949

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

બુદ્ધિજીવીને ટકી રહેવા કોઈ ને કોઈ તો આધાર તો જોઈએ. એ જ્યાં હોય ત્યાં એણે પોતાની પ્રભાવકતા પ્રગટાવવી જોઈએ. એ શિક્ષક હોય તો વર્ગની ચાર દીવાલોની બહાર જે બને છે તે વિશે એ શું વિચારે છે, જો એ વિચારે નહીં તો સમાજપરિવર્તન એના દ્વારા શક્ય બનવાનું નથી. આંકેલી સીમાઓની બહાર નહીં જવાની જો એની પ્રતિજ્ઞા હશે તો એ સમાજને લાંબે ગાળે વિઘાતક પુરવાર થશે.

– એડવર્ડ સૈયદ

ઇતિહાસ જેની નોંધ લે છે એને નિર્જીવ અમરત્વ મળે છે. કવિતા જેની નોંધ લે છે એ સજીવ શાશ્વતીમાં મુકાઈ જાય છે.

– હરીન્દ્ર દવે

સંશોધકો તપસ્વીઓ જ હોય છે. સંશોધકો જે કષ્ટ ભોગવે છે, તે તેમના સંશોધનના દ્વારા પ્રતિક્ષ્ણ આપનારું હોય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

અક્ષર પોથીમાં મળે છે, અર્થ જીવનમાં શોધવાનો હોય છે.

– વિનોબા

કોઈનું ગોખેલું બોલવું તે ખરા અર્થમાં બોલ્યું ન ગણાય. પોતાના અનુભવથી બોલવું એ જ સાચું બોલવું છે. વિદ્યાર્થીને સાચા અર્થમાં પોતાની રીતે વિચારતો-બોલતો કરવાનો છે.

– ચંદ્રકાન્ત શેઠ

હું સ્વર્ગે જવાનો છું એ વિશે મને શંકા નથી. પરંતુ તે મારાં કાર્યોને લીધે નહીં, પણ અમારા વિદ્યાર્થીઓનાં કાર્યોના પુણ્યે !

– મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

શિક્ષણના મુખ્ય ત્રણ પાસા છે : ૧. અનુશાસન ૨. જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા ૩. જીવનદષ્ટિ.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી. શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે. તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા
લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ
ભાવનગર-૧. મો. ૯૬૨૪૯૬૫૬૪૬

શીર્ષસ્થ વાર્તાકારોના શ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહો

૧. પોલિટેકનિક - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર - રૂ. ૧૭૦
૨. પડથારો - ગોરધન ભેંસાણિયા - રૂ. ૧૮૦
૩. રિક્ન્ડ - મનીષ રાજ્યગુરુ - રૂ. ૧૫૦
૪. અંતરધ્વનિ - જિજ્ઞેશ વ્યાસ - રૂ. ૧૨૫
૫. વાતોડિયો - જ્યોતીન્દ્ર પંચોળી - રૂ. ૧૬૦
૬. રીઆલિટી શો - નવનીત જાની - રૂ. ૨૦૦
૭. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ - રૂ. ૧૫૦
૮. અત્તરગલી - ગિરીશ ભટ્ટ - રૂ. ૫૧૦
૯. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ - રૂ. ૧૫૦
૧૦. ગોત્ર - ગિરીશ ભટ્ટ - રૂ. ૧૮૦
૧૧. નિરુત્તર - બકુલ દવે - રૂ. ૧૫૦
૧૨. કીમિટોરીયમ - અજય ઓઝા - રૂ. ૧૫૦
૧૩. નાતો - મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૧૨૦
૧૪. જીવ (આઠમી આવૃત્તિ) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૮૦
૧૫. સંજીવની (ત્રીજી આવૃત્તિ) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૪૦
૧૬. મને ટાણા લઈ જાવ ! (બીજી આવૃત્તિ) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૪૦
૧૭. માય ડિયર જ્યુ : વાતવૈવિધ્ય - સં. ઈલા નાયક - રૂ. ૨૨૫
૧૮. નીચે નહીં ધરતી, ઉપર નહીં આકાશ - બહાદુરભાઈ જ. વાંક - રૂ. ૧૫૦

અને

૧૯. રખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર (નિબંધનું લલિત રૂપ) - રૂ. ૧૭૦
૨૦. માય જિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે (૫૩ અભ્યાસલેખો) - રૂ. ૪૫૦

તમામ બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮૯૬૯૬૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨૦૯
અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૯૬૫૬૪૬ - ૯૩૭૭૧૧૫૬૪૬
Email : latoorprakashan@yahoo.com

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

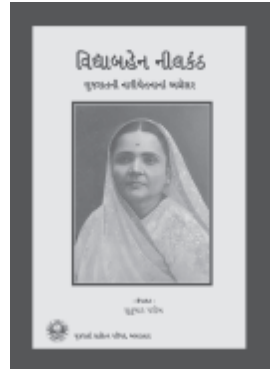
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

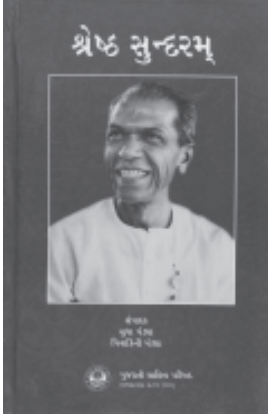
ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિ:શેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

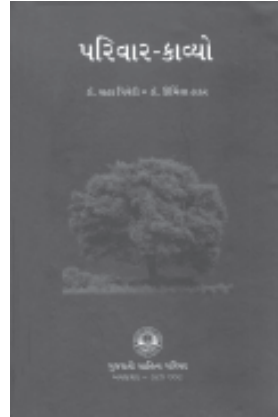
સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે. એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન સૌને ગમશે.

PARAB 2016 March

Regd. under Postal Registration No.

RNT No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Fevicryl®

Create your own style...

SOFT ACRYLIC COLOURS

- Retains soft feel of painted area on fabric
- No hassle of ironing

LIQUID EMERALD

- Specially designed for application on fabric
- Non-sticky and wash fast

[100]